

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek och är fritt att använda. Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitized at Gothenburg University Library and is free to use. All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text. This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

Rapport

R11:1991

**Förnyelse av äldre
arbetsområden**

**Ett forskningsprojekt om sambanden
mellan arbetsliv, bygd, miljö
och kommunal planering**

Lisbeth Birgersson

Byggforskningsrådet

R11:1991

FÖRNYELSE AV ÄLDRE ARBETSOMRÅDEN

Ett forskningsprojekt om sambanden mellan arbetsliv, byggd miljö och kommunal planering.

Lisbeth Birgersson

Denna rapport hänför sig till forskningsanslag 820405-4 från Statens råd för byggnadsforskning till Avdelningen för Industriplanering, Arkitektur, Chalmers Tekniska Högskola, Göteborg.

REFERAT

Vilket värde har äldre arbetsområden för mindre företag och för kommuner? Hur bör och kan en förnyelse ske?
Forskningsprojektet *Förnyelse av äldre arbetsområden* har utvecklat kunskap kring dessa frågor.

Forskningsarbetet har koncentrerats på att samla in och bearbeta uppgifter om ett område i en kommun. Det relativt begränsade materialet har möjliggjort en bred metodansats. Forskargruppen har också i samarbete med Göteborgs kommun konstruerat en förhandlingsplaneringsprocess som avsågs ge en varsam förnyelse. En projektgrupp i kommunen prövade delar av konstruktionen i Kungsstens arbetsområde. Dialogen, förhandlingarna och resultaten mellan parterna i området och kommunen har dokumenterats och analyserats av forskarna.

Resultatet av forskningsarbetet har redovisats dels i olika rapporter under projektets gång och dels i enskilda slutrapporter som behandlar följande aspekter:

- samspelet mellan arbetsliv och byggd miljö
- kommunal förnyelse- och utvecklingsplanering
- samverkan mellan kommun och företag.

Syftet med denna rapport är att formulera och visa upp vad projektet gett för ny syn och ny kunskap om ovanstående aspekter när det gäller äldre arbetsområden. Rapporten tar också fram några av de viktigaste erfarenheterna av forskningsarbetet som den mångvetenskapliga forskargruppen gjort inom projektets ram.

I Byggforskningsrådets rapportserie redovisar forskaren sitt anslagsprojekt. Publiceringen innebär inte att rådet tagit ställning till åsikter, slutsatser och resultat.

Denna skrift är tryckt på miljövänligt, oblekt papper.

R11:1991

ISBN 91-540-5293-9

Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm

gotab 93092, Stockholm 1991

INNEHÅLL

Läsanvisning	4
Sammanfattning av forskningsprojektet och dess viktigaste slutsatser	5
1. RAPPORTENS SYFTE OCH METOD	17
2. HITTILLS REDOVISADE ARBETEN	21
3. KORT PRESENTATION AV FÖRNYELSE-RESPEKTIVE FORSKNINGSPROJEKTET	23
4. VILKEN KUNSKAP HAR PROJEKTET GETT?	33
4.1. <i>Om sambandet mellan arbetsliv och byggd miljö</i>	33
4.1.1. Vad finns det för arbetsliv i äldre arbetsområden och vilket värde har det?	33
4.1.2. Vilka utvecklingsmöjligheter har företagen?	43
4.1.3. Hurudan är miljön och hur värderas den?	51
4.1.4. Samspelet mellan arbetsliv, byggd miljö och förnyelse	69
4.2. <i>Om kommunal förnyelse- och utvecklingsplanering</i>	75
4.2.1. Från modeller över förnyelseprocesser till frågor om förändringens villkor	75
4.2.2. Vilka intressen kan engageras och vilket inflytande får de på förnyelsen?	93
4.2.3. Arbetsmetoder och genomförandemedel	101
4.3. <i>Om samverkansformer</i>	113
4.4. <i>Om forskningsarbetet</i>	127

5. FÖRSLAG TILL FORTSATT KUNSKAPS- UTVECKLING	137
5.1. <i>Samspelet mellan arbetsliv och byggd miljö</i>	137
5.2. <i>Kommunal förnyelse- och utvecklingsplanering</i>	141
5.3. <i>Samverkansformer</i>	144
Bilaga: Att planera arbetsområden - råd till en kommun!	145
Revitalising Outmoded Industrial Areas - A Presentation for the English Speaking Reader	153
Referenser och övrig anförd litteratur	165

LÄSANVISNINGAR

Rapporten inleds med en redogörelse av rapportens syfte och metod samt korta beskrivningar av forskningsprojektet *Förnyelse av äldre arbetsområden* och det anslutande förnyelseförsöket i Göteborgs kommun (kapitel 1-3). Rapporten slutar med förslag till fortsatt kunskapsutveckling för forskargruppen (kapitel 5). I en bilaga finns "praktiska" råd, grundade på forskningsprojektets slutsatser.

Huvuddelen av rapporten (kapitel 4) består av redogörelser av kunskapsläget före förnyelseprojektet (under rubriken *Vilken kunskap utgick vi ifrån*) och efter (under rubriken *Vad har projektet lärt oss?*). Redogörelserna avslutas med en sammanfattning av de viktigaste slutsatserna och vilka erfarenheter som bör ligga till grund för fortsatt forskning och utvecklingsarbete (under rubriken *Sammanfattning och slutsatser inför fortsatt forskning*).

Denna rapport har forskare och andra personer som arbetar med kunskapsutveckling som målgrupp. Förnyelseprojektet och de praktiska erfarenheterna finns presenterade på ett mer pedagogiskt sätt i videon *Förslumning eller kreativ utveckling? Hur skall kommunen planera för äldre arbetsområden?* som kan hyras/köpas genom Byggtjänst. Dessutom kommer ett informationshäfte, som både kompletterar videon och som kan läsas separat, att publiceras av BFR under 1991.

SAMMANFATTNING AV FORSKNINGSPROJEKTET OCH DESS VIKTIGASTE SLUTSATSER

Arbetsplatser i kommunal planering är rubriken på ett forskningsområde på avdelningen för Industriplanering, CTH. Arbetslokaler och arbetsområden studeras här både utifrån arbetslivets perspektiv och utifrån kommunens perspektiv. Syftet är att förbättra "mötet" mellan de bägge parternas krav på lokaler och områden.

Hitintills har den äldre arbetsbebyggelsen stått i fokus för forskningsarbetet. Det började med att forskare, kommunala tjänstemän och projektörer bjöds in till en seminarieriserie på CTH i slutet på 1970-talet. Många äldre och halvgamla arbetsområdena förföll då i väntan på en till synes oundviklig total förnyelse. Semiariedeltagarna diskuterade om kommunen kunde/borde agera för en annorlunda utveckling och i så fall hur. Och vilket värde den äldre arbetsbebyggelsen har i staden för enskilda företag och för det regionala/kommunala näringslivet som helhet.

En vanlig uppfattning vid den här tiden var att i äldre arbetsområden samlas olönsamma företag i byggnader av dåligt skick och med otidsenlig standard. Kommunerna måste planlägga områdena för tidsenliga krav på område och byggnader. Mot denna uppfattning ställde seminariedeltagare uppgifter om den äldre arbetsbebyggelsens positiva betydelse för stadens näringslivsutveckling. Och att omfattande saneringar kan skära bort nödvändiga arbetsmiljöer i staden.

Det fanns uppenbarligen ett behov att utveckla en djupare kunskap om äldre arbetsområden. Forskarna på Industriplanering beslöt att undersöka närmare hur företagen uppfattar och utnyttjar den äldre arbetsbebyggelsen. Vi ville också studera möjligheterna att utvidga kommunernas handlingsrepertoar för sina arbetsområden. I Göteborg hade man utöver olika totalsaneringsstrategier också med framgång prövat enkla miljöförbättringar i samarbete med företagarföreningar. Kommunen var intresserad av att fortsätta och vidareutveckla detta arbetssätt tillsammans med forskargruppen.

FORSKNINGSPROJEKTET "FÖRNYELSE AV ÄLDRE ARBETSOMRÅDEN"

Forskningsprojektet började 1982, finansierat av Bygghforskningsrådet (BFR). *Syftet med projektet var att initiera och följa ett förnyelsearbete i ett äldre arbetsområde i Göteborg.* Förnyelsen skulle genomföras i nära samverkan mellan företag, anställda och kommun och så att huvuddelen av företagen i området kunde vara kvar - en varsam förnyelseansats.

Forskningsarbetet började med en *kunskapsöversikt*. Utifrån denna plattform arbetade forskargruppen tillsammans med representanter från Göteborgs kommun fram formerna för ett utvecklingsprojekt i kommunens regi. Kungsstens arbetsområde i västra Göteborg utsågs som objekt.

Kommunen satte igång med förnyelsearbetet i Kungssten i början på 1985. Man skulle pröva *en förhandlingsplanläggning där arbetsboksmetoden var utgångspunkten*. Arbetsboksmetoden utvecklades i början på 1980-talet vid Norsk Institutt for By- og Regionforskning (NIBR). Arbetsböcker används för att ta fram intressen och mobilisera olika grupper i t ex ett förnyelseområde till att förhandla om och genomföra förbättringar. I Kungssten användes två arbetsböcker - en frågebok och en svarsbok - för att få reda på vilka problem områdesintressenterna (framförallt företagarna) ville åtgärda i första hand och vilka lösningar de föredrog.

Forskargruppen deltog till viss del i utvecklingsprojektet, främst genom att utveckla och genomföra arbetsboksarbetet. Gradvis flyttades dock *tonvikten i forskningsarbetet till att följa och analysera olika delar av försöksverksamheten utifrån följande aspekter:*

- sambandet mellan arbetsliv och fysisk miljö
- kommunal förnyelse- och utvecklingsplanering
- samverkan mellan kommun och företag.

Därutöver dokumenterades och analyserades själva forskningsprocessen.

Forskningsprojektet avslutades 1987/88 i och med att de enskilda forskarna presenterade slutrapporter som täckte olika delar av ovanstående aspekter. Genom att forskningsarbetet i slutskedet inriktats på enskilda studier och rapporter, saknades en "hopsmältning" av materialet. BFR gav ett tilläggsanslag. Forskargruppen fick en möjlighet att börja *integrera befintliga forskningsresultat*. Resultatet är *denna rapport* och en ökad

medvetenhet och kunskap hos gruppen. Rapporten beskriver också de viktigaste erfarenheterna av att arbeta inom en mångvetenskaplig forskargrupp.

Som *målgrupp* har denna rapport forskare och andra grupper som arbetar med kunskapsutveckling. För att sprida de praktiska erfarenheterna till en vidare krets har forskargruppen tillsammans med Göteborgs kommun och AV/Media (Göteborgs Förorter) låtit producera en video: *Förslumning eller kreativ utveckling? Hur skall kommunen planera för äldre arbetsområden?* Den finns att hyra/köpa på Byggtjänst. En informationsskrift, som både kompletterar videon och som kan läsas separat, kommer att publiceras av BFR under 1991. Några "praktiska slutsatser" finns dock med i föreliggande rapport i form av en bilaga.

DE VIKTIGASTE SLUTSATSERNA: Om sambandet arbetsliv och byggd miljö

Den befarade negativa spiralen, där en dålig fysisk miljö hämmar en sund företagsutveckling och svaga företag i sin tur försämrar den fysiska miljön, bekräftades inte i Kungssten. Tvärtom verkar det finnas krafter som kompenserar och jämnar ut bristerna. En del av de enkla och billiga lokalerna i Kungssten visade sig vara förvånansvärt ändamålsenliga.

Förmågan till anpassning mellan verksamheter och lokaler är stor. Företagen väljer lokaler vars brister har mindre betydelse för just deras verksamhet. Mindre företag flyttar ofta, från sämre till bättre lokaler. Låg hyra möjliggör en hög utrymmesstandard, vilket också kompenserar standardbrister.

Bilden av äldre arbetsområden är påverkad av synen på företagssamhet. En analys av Kungsstensföretagen som innebar att företagsutvecklingen mättes genom att se på tillväxten - och möjligheterna till tillväxt - på avsättningsmarknaden, visade sig bli alltför grov och missvisande. Vi fick stöd utifrån Hjalagers och Lidgaards (1984) studier av småföretagare och deras livssituation och Beckérus' och Roos' (1985) ingående analyser av småföretagare för ett bredare synsätt på småföretag och deras utvecklingspotential. Beckérus och Roos menar att småföretagandet måste ses utifrån fler dimensioner än den renodlat affärsmässiga dimensionen där vinst, lönsamhet och tillväxt är de avgörande faktorerna.

I Kungssten visade det sig att en del av "skräpigheten" - en vanlig karakterisering av ett äldre arbetsområde - inte främst var knuten till olönsamma eller icke livskraftiga verksamheter, utan snarare till *brister i det reguljära underhållet av området*. Förbättrat underhåll var också ett av Kungsstensföretagarnas främsta krav. Frågan är om inte en förbättrad kontinuerlig förvaltning från kommunens sida är att föredra i många äldre arbetsområden framför förnyelseprojekt.

Gunnar Törnqvist pekar i sina studier av *kreativa miljöer* (Andersson, m fl 1984) på miljöns betydelse: "Den kreativa miljön kan beskrivas som kulturellt mångsidig, rik på originell kompetens och präglad av goda kommunikationsmöjligheter både inåt och utåt. För de inre kommunikationerna tycks fysisk närhet ha stor betydelse. De kompetenser som behövs tar tid att bygga upp. För en betydande synenergieffekt krävs mångfald och variation. Man kan också göra iakttagelsen att verksamheterna i den kreativa miljön var för sig ofta är småskaliga. De utvidgas inte genom tillväxt utan genom delning. Likformighet, uniformitet och homogenitet bildar ingen bra grogrund för kreativa processer." (s 35)

Dessa kännetecken på kreativa miljöer kan också ges negativa benämningar: trängsel, oordning, bristande enhetlighet och effektivitet, osäkerhet och konflikter. Och det är i sådana termer som äldre arbetsområden ofta beskrivs! Är det kanske så att dessa egenskaper inte bara kan uppfattas negativt, utan också som nyttiga och nödvändiga förutsättningar för kontakt, samverkan och skapande av nya livsdugliga inslag i arbetslivet?

Vad anser företagarna i Kungssten om dessa egenskaper? Trängseln på gatorna uppfattas som ett stort problem. Här söker man fortfarande lösningar även om projektet förbättrade framkomligheten något. Men, företagarna vill inte ha "totallösningar" som man upplever ger andra nackdelar såsom t ex utökat parkeringsförbud och medföljande ökad myndighetskontroll. Företagarna löser idag en hel del trängselproblem genom att känna till varandras verksamheter och genom tillsägelser grannar emellan. Denna anda vill man inte bryta. Planerarförslag att sätta upp plank mellan fastigheter - för att öka den visuella likformigheten och ordningen i området - vann därmed inte heller gehör bland företagarna. Man ville behålla den visuella kontakten med varandras verksamheter.

Företagen uppfattar dock ordning olika. I Kungssten finns

företag som för sin vidare utveckling kräver större representativitet i den yttre miljön. De tenderar att flytta vidare. Några vill ha en prydligare miljö, men ser möjligheter att åstadkomma detta med enkla medel, t ex förbättrat underhåll. Andra är toleranta därför att de utnyttjar olikartade företags tjänster, t ex bilverkstäderna i området. I det stora hela uppskattas mångfalden bland verksamheterna och lokalerna.

Är då Kungssten en kreativ miljö för småföretag? Egenskaper i Kungssten och hur företagen uppfattar dessa jämfördes med egenskaper hos Nääs Företagscenter - ett nytt företagscenter för småföretag i en gammal textilfabrik 3 mil öster om Göteborg och som brukar utpekas som en "kreativ miljö". Om kreativitet är att, i en lustfylld process, genom insats av tanke och handling, ur ett givet material åstadkomma en struktur av högre kvalitet än ursprungsmaterialet, är många av de undersökta företagarna såväl i det gamla området som i det nya centrat kreativa människor. *Kreativiteten riktas dock in på olika sidor av företagandet. Det gick att skilja mellan produkt-, kompetens- och affärskreativa företagare.*

Billig hyra, som kan ses som en förutsättning för att små företag med nya ideer överhuvudtaget skall lämna garaget eller källaren, finns i bägge områdena. Beträffande mer abstrakta egenskaper - som identitet, mångfald, frihet från hinder, etc, karakteriseras Kungssten av att sådana egenskaper utvecklats under en längre tid och att verksamheterna själva i hög grad präglar området.

Något entydigt svar på vad det är i Kungsstens arbetsområde som kan främja kreativitet fick vi inte. Olika typer av kreativitet främjas troligen av olika miljöegenskaper. Kanske kan vi skilja på produkt-, kompetens- och affärskreativa miljöer? En slutsats av vår undersökning är dock att fortsatta studier av äldre arbetsområden kan ge viktiga bidrag till att förstå vad en kreativ miljö är.

Om förnyelse- och utvecklingsplanering

Kan kommunen stödja ett allsidigt näringsliv genom förnyelse av äldre arbetsområden? Detta var huvudfrågan för det forskningsarbete som studerade förnyelseprojektet. Utifrån exemplet Kungssten urskiljdes följande strategier:

1) Förnyelse som ger *service*...

Kommunen tillhandahåller en fungerande yttre fysisk miljö efter företagens önskemål. Ansatsen kan likställas med den service som generellt erbjuds näringslivet. Medan denna service i praktiken oftast utnyttjas av större företag som söker mark och lokaler i nya lägen, kan en förnyelse i befintliga arbetsområden innebära en service till mindre företag.

2) Förnyelse som ger *stöd*..

Kommunen kan vilja ge ett mer selektivt stöd till vissa kategorier företag. Istället för en generell service till samtliga företag i ett område vidtas åtgärder för att t ex ge främst nystartade företag lämpliga lokaler. I ett annat område rustas trafikapparaten upp för att underlätta lokaliseringen av företag med stor transportvolym, osv.

3) Förnyelse som bygger *struktur*..

Miljön i ett arbetsområde förändras i allmänhet långsamt även om företagen avlöser varandra snabbt. Varje arbetsområde har sin specifika "blandning" av sociala, ekonomiska och fysiska faktorer som gör den intressant som verksamhetsmiljö för en viss typ av företag. Ofta har verksamhetsmiljöerna utvecklats under en längre tid och var och en har fått sin betydelse i regionens näringsliv. Till skillnad från enskilda byggnader och företag är dessa allmänna verksamhetsmiljöer (AVM) kommunens ansvar att förvalta och utveckla till en bra struktur för kommunens näringsliv.

Förnyelse som ger service var den strategi som prövades i Kungssten. Vilka är då de viktigaste erfarenheterna av denna ansats?

Arbetsboksmetoden prövades i planeringsarbetet för att ge områdesintressenterna inflytande över vad som skulle göras och mobilisera deras resurser i förnyelsen. *Företagarnas synsätt fick också ett genomslag i Kungsstensprojektet, framförallt på problembilden.* En stor del av de problem företagen prioriterade åtgärdades på något sätt. Exakt vilka lösningar som valdes avgjordes dock till stor del av kommunala rutiner och regler. Dessa "drev" kommunens åtgärder mot fysiska en-gång-för-alla-lösningar, medan företagarna föredrog sociala lösningar som

kunde prövas fram steg-för-steg. Några av kommunens åtgärds paket tackade företagarna nej till.

Den kommunale projektledaren kom under en period att fungera som *kommunens kontaktman* ¹⁾ för Kungsstensområdet. Som "förstående" kontaktperson kunde han då genomföra åtgärder av annat slag än de kommunen brukar initiera, t ex hjälp med hyresavtal och enkla bygglov, förmedling av lokaler. Åtgärderna var ofta direkta svar på enskilda företagens och fastighetsägares problem och önskemål och de hjälpte dem att komma över hinder mot att satsa egna resurser i området. Kommunens kontaktman kunde därför frigöra en viss "egenförnyelse" i området. Men att döma av intresset och uttalanden från företagare kan det finnas en större potential för egeninsatser i området än vad som materialiserades inom projektets ram.

Arbetsboksarbetet ihop med företagarföreningens insatser och kommunens projektledares arbetsuppgifter som engagerad områdesansvarig, drev förnyelsearbetet i avsedd riktning - mot en områdesbaserad förhandlingsplanläggningsprocess, där åtgärderna är både socialt och fysiskt anpassade till områdets brukare. Men *hindren tornade upp sig* ju mer man närmade sig genomförandet av åtgärder. Hindren kan höra ihop med både näringslivspolitikerna och bebyggelseplaneringen i kommunen.

Inriktningen att "ge service" till områdets företag i kombination med områdets företagsstruktur och den valda förhandlingsplanläggningsprocessen hör förmodligen ihop - både tanke- och strukturmässigt - med näringslivspolitiska strategier för att stödja och bygga upp det lokala näringslivets konkurrenskraft och en ökad grad av självförsörjning. Om kommunen eller vissa "tunga" förvaltningar istället arbetar med att anpassa kommunens näringsliv till internationella tendenser, kan denna typ av serviceinriktning få svårt att finna fotfäste.

Förnyelseförsöket tangerade också gränserna för vad som var möjligt att göra inom den traditionella bebyggelseplaneringen som har en stark administrativ struktur. Förnyelsearbetets inriktning på ett "selektivt" arbetssätt, där åtgärderna inte är bestämda från början, har exempelvis tjänstemännen svårt att motivera i det reguljära arbetet. Detta kan i och för sig höra ihop med att synsättet begränsades till "serviceinriktningen". Om

¹⁾ Andra begrepp som också brukar användas är områdesvärd, områdesansvarig, fadder.

förnyelsearbetet istället hade placerats in i en helhetstrategi som inriktats på att "bygga en struktur" av verksamhetsmiljöer, hade kanske det områdesspecifika angreppssättet kunnat motiverats på ett annat sätt. En sådan mer utvecklad handlingsrepertoar kräver fortsatt forsknings- och utvecklingsarbete.

Å andra sidan kan många kommuner redan idag utveckla sin struktur av verksamhetsmiljöer och förbättra förhållandena i arbetsområdena med enkla medel. En mer tolerant och avvaktande attityd, där man inriktar sig på att förbättra det grundläggande underhållet kan vara ett första steg.

För en fortsatt utveckling av handlingsrepertoaren (och forskning om arbetsområden och deras förnyelse) kan följande rekommendation gälla:

- Arbeta med ett förändrat och nyanserat synsätt på äldre arbetsområden och deras företag
- Se på förnyelse av arbetsområden som byggande av en infrastruktur som uppfyller det lokala näringslivets behov av verksamhetsmiljöer
- Pröva en utbyggd och kontinuerlig förvaltning
- Uppmuntra egenförnyelse
- Genomför riktade förnyelseprojekt vid behov och där olika mål ger olika angreppssätt.

Beskrivningar av arbetsområdenas allmänna verksamhetsmiljöer kan både bli impulser till och ett resultat av ovanstående punkter. En mer kontinuerlig, lågintensiv, men personlig bevakning av utvecklingen i arbetsområdena genom någon typ av områdesansvarig eller "fadder" inom den kommunala förvaltningen kan, också vara ett viktigt inslag i detta arbetssätt.

Om samverkansformer

Några olika samverkansformer prövades i förnyelseprojektet mellan företagen i området, de kommunala förvaltningarna och företagen och kommunen. Eftersom försöket också var en del av ett forskningsprojekt blev också forskargruppen och dess finansiär BFR samarbetsparter. Formerna utvärderades dels utifrån organisationsteoretiska begrepp och resonemang och dels utifrån en analys över hur samverkan fungerar som ett medel i en kommunal förnyelseprocess.

Den organisationsteoretiska studien belyser framförallt förhållandet mellan samverkan och handling. I

Kungsstensprojektet ledde en omfattande samverkan till få handlingar. Samverkan blev ett medel såväl för att hindra som att främja handlingar. Den breda samverkansansatsen i Kungsstensprojektet kan därför ha inneburit mindre förändring än vad som skulle varit möjligt om samverkansparterna varit färre och visionerna mer konkreta.

Ramerna för samverkan sätts av t ex olika beslutsrätter, av relationer mellan tjänstemän och politiker, av storleken på berörda organisationer. Samverkan får därför olika betydelse och effekt i olika kommuner, vilket en jämförelse med Eskilstunas kommun illustrerar. Svårigheterna att uppnå en produktiv samverkan i fallet Kungssten hör till en viss del ihop med en storstad med osäker politisk majoritet. En generell lärdom är dock att vi bör *se upp med uppfattningen* - som ofta är underförstådd - *att samverkan mellan organisationer automatiskt är bra.*

Den planeringsinriktade studien diskuterar de prövade medlens (företagarföreningen, arbetsböckerna, kommunens projektledare som områdesansvarig, kommunens projektorganisation) möjligheter att uppnå *samverkan*, som i sin tur ses *som medel för att uppnå förnyelse*. Kungsstensprojektet visar då att en företagarförening kan åta sig uppgiften att samordna företag i ett område och bli dess förhandlare gentemot kommunen. Med hjälp av arbetsböckerna kunde föreningen representera majoriteten av områdets företag. Projektet lyckades dock inte att på motsvarande sätt samordna de kommunala förvaltningarna. Den förvaltningsövergripande projektorganisation som prövades i Kungssten kunde inte etablera en sådan samverkan att den kunde hävda sig gentemot de enskilda förvaltningarnas rutiner och beslut. Projektorganisationen fungerade därmed inte som en lämplig förhandlingspartner gentemot företagen.

Kommunens projektledares insatser under utvecklingsprojektet pekar dock på att det *finns en potential hos en kommunal kontaktman att organisera och knyta ihop samverkan mellan två olika partsnätverk*. Att hitta formerna för en sådan samverkan tar dock tid och experimentet i Kungssten var för detta ändamål alltför kort och tillfälligt.

För att göra samverkan produktiv, bör och kan de prövade metoderna *förenklas* - i jämförelse med hur de fungerade i

Kungsstensprojektet - för att fungera i den reguljära verksamheten. Å andra sidan bör och kan medlen användas för att *utveckla och fördjupa samverkan* när nya vägar skall prövas. Samverkan blir då ett forum för utveckling, förändring.

Om forskningsarbetet

Forskningsprojektet har utgjort en komplex arbetssituation. Forskargruppen har samlat in empiriskt material som bearbetat och granskat har legat till grund för en gestaltning av en förnyelseprocess - *en konstruerande forskningsansats*. Delar av denna process prövades därefter av Göteborgs kommun, med sina erfarenheter, befogenheter och ambitioner. Att delta och följa denna aktion gav forskarna nytt och unikt material som belyser hur företag och äldre arbetsområden fungerar. Dessutom dokumenterades och analyserades förnyelseprocessen. Slutsatserna av forskningsarbetet har presenterats så att de kan utgöra startpunkter för nya förnyelse- och forskningsprojekt. Dessutom har hela forskningsprocessen utvärderats.

Forskningsarbetet kan karakteriseras som *både smalt och brett*. Vi valde att i huvudsak utgå från ett "smalt" empiriskt material - en kommun, ett område och en process. I gengäld har vi kunnat studera våra objekt ingående med hjälp av ett flertal metoder. Denna "breda" metodansats har motverkat att förutfattade meningar och tidigare teorier fått en avgörande betydelse på forskningsriktningar och tolkningar. Nya samband och nya möjligheter har kunnat träda fram ur de insamlade uppgifterna. De begrepp och samband vi nu för fram ser vi dock inte som några definitiva svar, utan i första hand som en vägledning för fortsatt prövning i såväl forsknings- som praktiskt utvecklingsarbete.

Att utveckla kunskap om äldre arbetsområden och deras förnyelse genom *att delta i ett förnyelseexperiment* är i vissa fall nödvändigt. En del data är inte åtkomliga och en del angreppssätt är inte möjliga att pröva på annat sätt. Å andra sidan möter forskaren en hel del problem. Några av dem - t ex att nå en förståelse mellan planerare/politiker/forskare som har skilda språk och möjligheter - löses snarare med fler gemensamma forsknings- och utvecklingsprojekt mellan forskarinstitutioner och kommuner, än med färre.

Förnyelseprojektet i Kungssten gav inga spektakulära förbättringar i Kungssten. Projektets resultat finns snarare i

förändrade attityder hos deltagande planerare i kommunen. Dessa förändringar har dock inte hitintills resulterat i förändringar av den reguljära handlingsrepertoaren för arbetsområden. Det är uppenbart att det är *ett reellt problem* för tjänstemän och politiker i en kommun som Göteborgs och för forskare som deltar i kommunala utvecklingsprojekt att *förändra metoder, rutiner och processer*. Hur kan man arbeta inom och med en kommun för sådana förändringar?

Björn Gustavsen (1986, 1987a & b) hävdar att experimentets roll som förändrare har överskattats. Hans erfarenhet härvidlag stämmer med vår. Björn Gustavsen har under senare hälften av 1980-talet arbetat med att utveckla andra former för förändringsarbete i privata och offentliga organisationer, som också prövar nya positioner och uppgifter för forskarna. I linje härmed tror vi att *nya villkor och former för förändring av kommunal planering måste prövas*. Förändringens problematik bör diskuteras på kommunerna och forskningsinstitutionerna innan samarbetsprojekt startas. Analogt härmed bör tyngdpunkten förskjutas från teoriarbete kring planeringsmodeller till teorier om hur förändringar sker i kommuner och teoriernas samband med varandra.

1. RAPPORTENS SYFTE OCH METOD

Förnyelse av äldre arbetsområden utgörs dels av ett *forskningsprojekt* på avdelningen för Industriplanering, CTH och dels av ett *utvecklingsprojekt* under Göteborgs kommuns ansvar.

Forskningsprojektet började 1982, finansierat av Byggforskningsrådet (BFR). Syftet med projektet var att initiera och följa ett *förnyelsearbete* i ett äldre arbetsområde i Göteborg. Förnyelsen skulle genomföras i nära samverkan mellan företag, anställda och kommun och så att huvuddelen av företagen i området kunde vara kvar.

Forskningsarbetet började med en kunskapsöversikt. Utifrån denna plattform arbetade forskargruppen och representanter från Göteborgs kommun fram formerna för såväl forskningsprojektet som kommunens utvecklingsprojekt. En *varsam-förnyelse-ansats konstruerades* och ett arbetsområde - Kungssten i västra Göteborg - valdes för förnyelseförsöket.

I början på 1985 kunde kommunen sätta igång med förnyelsearbetet i Kungssten (*Kungsstensprojektet*). Forskargruppen deltog till viss del i experimentet. Huvuddelen av forskningsarbetet under detta skede inriktades dock på att följa och analysera olika delar av försöksverksamheten utifrån bestämda frågeställningar.

Forskningsprojektet har avvecklats gradvis i och med att de olika delstudierna resulterat i slutrapporter. *Delstudierna* har berört följande områden:

- samspelet mellan arbetsliv och byggd miljö
- kommunal förnyelse- och utvecklingsplanering
- samverkan mellan kommun och företag

Därutöver har även själva forskningsprocessen studerats.

Genom att forskningsarbetet inriktades på enskilda delstudier och rapporter, saknades en "hopsmältning" av materialet. Forskargruppen ville formulera vilken kunskap projektet gett som helhet och få en tydlig avstamp för vidare studier, egna och andras.

Genom att BFR gav ett tilläggsanslag kunde forskargruppen börja på en integrering av befintliga forskningsresultat. Resultatet är denna rapport och en ytterligare ökad medvetenhet och kunskap hos gruppen.

Syftet med att göra denna rapport har varit att formulera och visa upp vad projektet gett för ny syn och ny kunskap om sambandet mellan byggd miljö och arbetsliv (i huvudsak mindre företag), samverkan mellan kommun och företag, och kommunala förnyelsemöjligheter i relation till äldre arbetsområden och näringslivspolitik. Den skulle också ta fram några av de viktigaste erfarenheter som den mångvetenskapliga forskargruppen fått av den valda forskningsansatsen.

Arbetsmetoden har varit att jämföra forskningsprogrammets utgångspunkter och den kunskapsnivå som presenterades i kunskapsöversikten (som gjordes i projektets inlednings-skede) med slutrapporternas. På detta sätt skulle projektets "lärprocess" och framförallt dess "kunskapsvinning" kunna skildras. Och genom att presentera slutsatser tillsammans kunna se hur de är relaterade till varandra.

Mängden kunskap ökas inte på ett enkelt sätt. Om man skall skildra en kunskapsförändring möts man av en mycket komplex bild som är svår att beskriva. Perspektivförändringar under arbetets gång vinklar vissa utgångsfrågor på nya sätt. En viss del av forskningsuppgiften kan få en oväntad skärpt belysning, medan andra delar faller mer i skymundan. Några hypoteser bekräftas av bearbetat material, andra inte. Ny terminologi och nya kategoriseringar ger nya plattformar för framtida forsknings- och utvecklingsprojekt.

Under arbetet med denna rapport har uppgifter i slutrapporterna kunnat belysas på nytt och ibland även från nya infallsvinklar. Jämförelser av olika ståndpunkter och nya diskussioner har höjt kunskapsnivån ytterligare. En hel del nya tolkningar, ideer och hänvisningar till andra uppgifter har hänförts till noter. Anledningen är att det inte går att skriva om materialet hur många gånger som helst och att en fullständig integration i huvudtexten skulle krävt en omdisposition av och en ny ansats i rapporten. I noterna beskrivs också de korrigeringar av uppgifter i slutrapporterna som vi funnit under denna slutgranskning.

Det förekommer en del upprepningar i rapporten. Vissa resultat

och slutsatser refereras i flera kapitel. Detta beror på att flera analysvägar lett till liknande resonemang och slutsatser. Men det beror också på att jag inte haft tid att bearbeta materialet så långt att rapporten blivit befriad från sådana skönhetsfläckar.

I integrationsarbetet har de forskare (Lisbeth Birgersson, Östen Ohlsson, Lena Jarlov, Christer Lundberg, Joen Sachs, Anders Törnqvist och Göran Wallén) som ingick i forskningsprojektet *Förnyelse av äldre arbetsområden* deltagit. Jag (Lisbeth Birgersson) ¹⁾ har haft i uppgift att producera ett löpande material som sammanfattar gruppens synsätt och kunskapsnivå. Materialet har under arbetets gång bearbetats och diskuterats av hela forskargruppen.

Denna rapport har forskare och andra personer som arbetar med kunskapsutveckling som främsta målgrupp. För att sprida de praktiska erfarenheterna av projektet till en vidare krets har forskargruppen tillsammans med Göteborgs kommun och AV/Media (Göteborgs Förorter) producerat videon *Förslumning eller kreativ utveckling? Hur skall kommunen planera för äldre arbetsområden?*. Den finns att hyra/köpa på Byggtjänst. Dessutom kommer ett informationshäfte, som både kompletterar videon och som kan läsas separat, att sammanställas under hösten och publiceras av BFR under 1991. Läsare av denna rapport som är intresserade att ta del av "praktiska" slutsatser, hänvisas till bilagan.

¹⁾ När jag i fortsättningen hänvisar till material jag skrivit tidigare behandlar jag mig själv som övriga författare. Jag skriver "vi" ibland och menar då oftast forskargruppen, men i vissa fall kan detta "vi" också inkludera kommunens projektgrupp - vilket bör framgå av sammanhanget.

2. HITTILLS REDOVISADE ARBETEN

Följande rapporter har publicerats i forskningsprojektet
Förnyelse av äldre arbetsområden:

Kunskapsöversikt

- *Projektrapport 1*
IACHTH 1983:4

De kommunala förvaltningarnas nuvarande roll vid förnyelse av arbetsområden i Göteborg.

- *Projektrapport 2.*
IACHTH 1983:7

Tio äldre arbetsområden i Göteborg.

- *Projektrapport 3.*
IACHTH 1983:9

Program för genomförandeskedet. (Programavsnitten ersatta av projektrapport 6).

- *Projektrapport 4.*
IACHTH 1984:6

Områdesförnyelse som medel i kommunal näringspolitik.

- *Projektrapport 5.*
IACHTH 1984:7

Forskningsprogram 1985.01.31. (Ersätter delvis projektrapport 4).

- *Projektrapport 6.*
IACHTH 1985:2

Fyra äldre arbetsområden.

- *Projektrapport 7.*
IACHTH 1985:3

Lena Jarlöv: Plats för arbetslust.

- *Projektrapport 8.*
IACHTH 1987:2

Anders Törnqvist: Små företag och deras lokaler -exemplet Kungssten.

- *Projektrapport 9.*
IACHTH 1987:3

Lisbeth Birgersson: *Varsam förnyelse av äldre arbetsområden - ett verktyg för kommunal näringslivspolitik?*

- Projektrapport 10.
IACTH 1987:4

Följande rapporter föreligger som PM på Industriplanering:

- Östen Ohlsson: *Samspel och förnyelse. Utveckling och genomförande av samverkansprojektet för förnyelse av äldre arbetsbebyggelse*. PM 1988-06-17. (Detta material har utvidgats och bearbetats till en avhandling på Företagsekonomi, Göteborgs Universitet: *Samverkan och handling. Studier av interorganisatoriska projekt*, 1990)
- Göran Wallén: *En beskrivning av forskningsprocessen*. PM 1987-12-09. (Arbetsmaterialet håller på att bearbetas till en rapport, som beräknas finnas tillgänglig 1991)
- Christer Lundberg, *Arbetsboken prövad i Kungssten*. PM 1986-06-23.

Två arbetsböcker (enligt arbetsboksmetoden, vilken presenteras i efterföljande kapitel) har gjorts inom ramen för Göteborgs kommuns förvaltningsprojekt. För övrigt har forsknings- och förnyelseprojektet gett en mängd handlingar som ej skall offentliggöras, tex skriv-elser inför möten, utredningar inför beslut, protokoll, intervjuer, föreläsningssanteckningar, referat av böcker. Dessa handlingar finns arkiverade på avdelningen för Industriplanering, CTH.

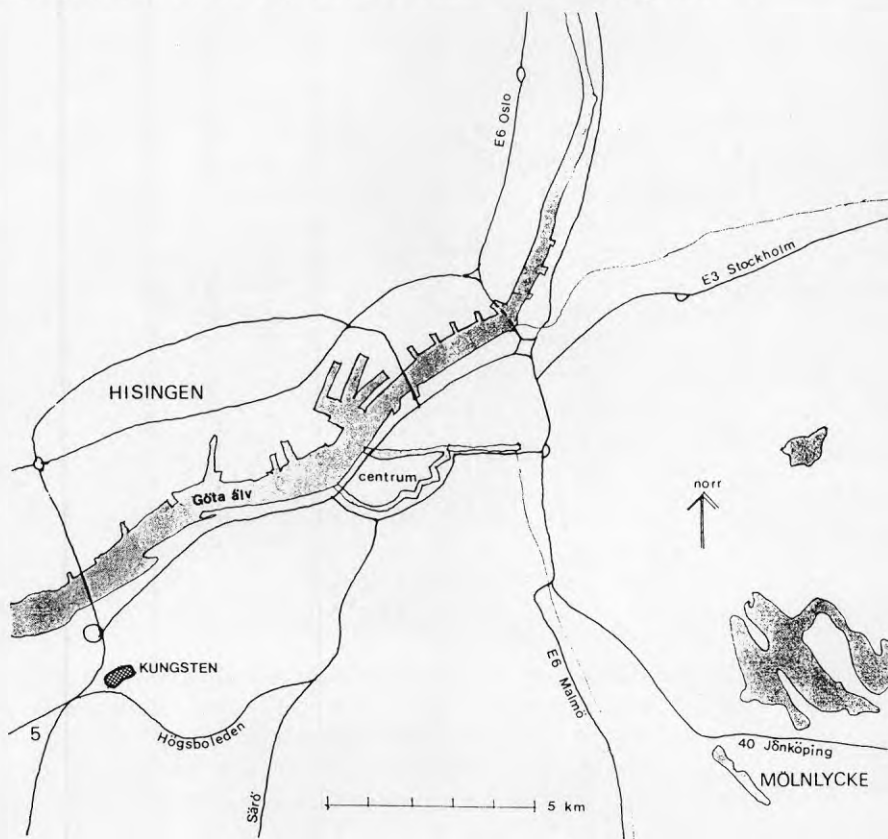
De tidiga handlingarna och rapporterna är resultatet av insamling och bearbetning av kunskap före förnyelseexperimentet i Kungssten. Denna kunskapsprocess började i och för sig redan före forskningsprojektets början. (Se tex Birgersson m fl 1980, Bjerrome 1981 och Birgersson & Wrigglesworth). De senare handlingarna och rapporterna (från 1986 och framåt) redovisar i huvudsak erfarenheterna från förnyelseprojektet.

3. KORT PRESENTATION AV FÖRNYELSE- RESPEKTIVE FORSKNINGSPROJEKTET

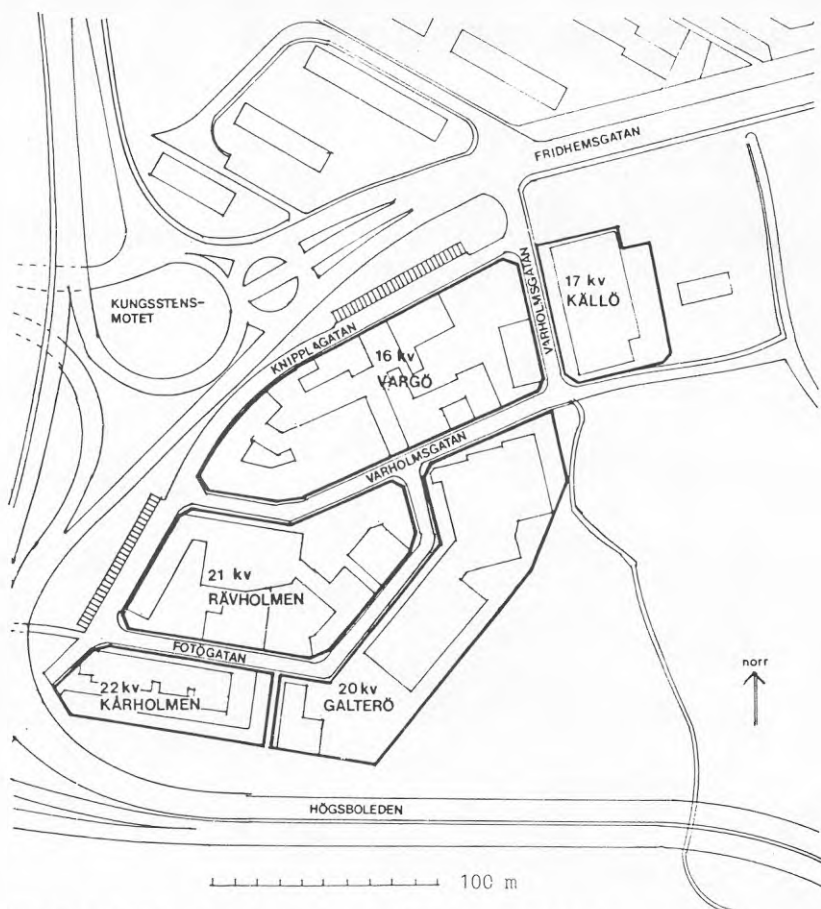
Jag skiljer i denna rapport på *forskningsprojektet* och *förnyelseprojektet* (också kallat *Kungsstensprojektet* eller kommunens utvecklingsprojekt) p g a att de har olika huvudmän. I praktiken var de delar av ett gemensamt händelseförlopp.

Förnyelseprojektet

Som försöksområde valdes *Kungsstens arbetsområde* som ligger väster om Göteborgs stadskärna. Kungssten är ett ganska anonymt område. Det består av relativt enkla byggnader i 5

Figur 3.1. Kungsstens läge i Göteborg.

Figur 3.2. Kvarterskarta över Kungssten (Efem)

kompakta kvarter. Den totala våningsytan är omkring 21 500 kvm. Kungssten saknar utmärkande drag. De tusentals människor som passerar området dagligen i bil eller spårvagn, gör det säkerligen utan att "se" området.

Området planlades som industriområde i början på 1940-talet. De flesta byggnaderna kom till under 1940- och 50-talen och byggdes senare till i etapper. 1951 fanns här 3 verkstadsindustrier, 2 konfektionsfabriker och 1 kemtvätt. De var små företag. Endast ett av verkstadsindustrierna och en av konfektionsfabrikerna hade mer än 50 anställda. Samtidigt hörde de till de nya expanderande branscherna. T ex en av verkstadsindustrierna tillverkade tvättmaskiner.

Figur 3.3. *Utsikt från väster över Kungssten och Kungsstensmotet.*

Figur 3.4. *Varholmsgatan i Kungssten från väster.*

20 år senare fanns två av de största företagen och ett av de mindre verkstadsindustrierna kvar. Samtidigt hade området blivit mer blandat. Nu fanns här även kontor och serviceverkstäder förutom ett antal mindre industrier.

I området finns idag drygt 40 företag. De flesta är mycket små och familjeföretag. Endast ett fåtal har fler än 10 anställda. Hälften har startat efter 1974. Omsättningen av företag i området är stor. Ungefär hälften av alla företag har flyttat in under de senaste 3-4 åren, ofta från mindre och sämre lokaler i områden runt omkring.

Under senare år har andelen av handel- och serviceföretag ökat kraftigt. Under 1970- och 80-talen har antalet arbetande i området minskat (utan att antalet företag minskat), från omkring 600 1970 till omkring 290 1985.

Variationen är stor i området när det gäller byggnadernas standard och hyrorna varierar därefter. Tomterna är oftast utnyttjade till fullo. Gatorna är smala. Parkering och lastning trängs med den körande trafiken.

All mark ägs av kommunen och upplåts med tomträtt. En stor andel av lokalerna i Kungssten ägs av små fastighetsägare och en liten andel av nyttjande företag. Stora fastighetsbolag har köpt fastigheter i området under senare år. Omsättningen av fastigheter i området är relativ hög.

Förnyelseprojektet startade i början på 1985. Fastighetskontoret blev den ansvariga förvaltningen och utsåg en projektledare. En projektgrupp bildades. Där fanns förutom projektledaren fler tjänstemän från fastighetskontoret och från näringslivssekretariatet, stadsbyggnadskontoret, gatukontoret, miljö- och hälsoskyddsförvaltningen och VA-verket. Sekreteraren i företagarföreningen Kungssten/Klippan var adjungerad i projektgruppen. Forskarna deltog i projektgruppen som observatörer och idégivare. Forskarna deltog även i vissa skeden i projektgruppens arbete med att utforma och pröva det valda angreppssättet.

En förhandlingsplanläggningsprocess hade valts av kommunens representanter och forskargruppen som utgångspunkt för experimentet i Kungssten. Grunddragen i processen utgjordes av arbetsboksmetoden ¹⁾ som först utvecklats och prövats i

¹⁾ Se 4.2.1, s 76 för en beskrivning av arbetsboksmetoden, samt 4.2.2, s 94 och

Norge. En konsult knöts till kommunens projekt för att göra en första arbetsbok - frågeboken - och sedermera också en andra bok - svarsboken.

Med hjälp av arbetsböckerna, företagarföreningen i området och kommunens projektledare avsåg projektet att engagera områdets intressenter i planeringsarbetet och i själva genomförandet av förbättringar. En stor andel av företagen kom också att dras in i processen. För de åtgärder som planeringsarbetet avsågs resultera i och som kommunen skulle svara för, fördes ca 1 miljon ihop av medel från flera förvaltningar.

En dialog kring problem och lösningar uppstod mellan företagen i området och mellan företagen och kommunen (projektledaren och projektgruppen). Denna dialog resulterade i att företagarföreningen omorganiserades och tog ansvar för att förhandla för områdets företag. Föreningen sammanställde en prioriterad åtgärdslista som företagen i området ställde sig bakom. Föreningen, som tyckte att genomförandet av åtgärder dröjde, tog till slut initiativet till direkta förhandlingar.

Förhandlingarna drog ut på tiden. Det visade sig att de kommunala tjänstemännen som ingick i projektet och som ville ställa upp på föreningens och enskilda företags krav, inte kunde råda över de slutliga besluten i kommunen. Detta resulterade i att föreningen å sin sida, som hade tagit fasta på projektgruppens förslag och "slagits" i området för en del av dessa, blev "ställd" inför nya vändningar. Föreningens representanter kunde inte reagera snabbt i förhandlingarna om man skulle behålla den representativitet man uppnått i det omfattande arbetsboksarbetet.

Några åtgärder genomfördes under det första projektåret, men de flesta dröjde till slutet av projekttiden eller efter det att projektet formellt var slut (årsskiftet 86/87). Att de flesta dröjde berodde till en del på oklarheterna under förhandlingsskedet, men också på att många åtgärder krävde en omfattande dialog. T ex en P-reglering är en avgörande fråga för företagen i området och de drabbas mycket olika.

De flesta åtgärder som prioriterades genom arbetsboksarbetet och genomfördes kom till för att öka områdets tillgänglighet och framkomlighet. De är ganska få och konventionella i den meningen att de förekommer i andra förnyelssammanhang utan

4.2.3, s 103 för hur metoden användes och fungerade i Kungsten.

det engagemang från företagens sida som Kungsstensprojektet innebar. Till en del beror detta på att andra och mer okonventionella lösningar av olika anledningar föll bort under projektets gång. Det är också viktigt att beakta att en hel del åtgärder som kunde ha genomförts *inte* blev aktuella tack vare den förändrade syn på problem och lösningar som företagens engagemang i planeringsarbetet resulterade i (t ex den av kommunen föreslagna enkelriktningen som företagen inte ville ha).

De åtgärder som projektledaren genomförde under den period han i praktiken fungerade som ansvarig för området var dock annorlunda än de som kommunen annars brukar vidta vid förnyelse av äldre arbetsområden. Åtgärderna handlade t ex om att hyra ut tomma lokaler, "ordna" enklare byggnadslov, förbättra underhåll och medla vid meningsskiljaktigheter. Projektledaren kunde genomföra dessa genom att vara samordnande och mobiliserande inom kommunen, nätverksbyggande mellan företagen i området och överbryggande av hinder mellan företag - fastighetsägare och företag - kommun.

Av de problem och lösningar som väcktes inom projektets ram och som inte fullföljdes är underhållsfrågan den viktigaste. Kommunens underhåll (t ex snöröjning, sopning, håll i gator) visade sig svårt att förbättra inom ramen för ett förnyelseprojekt.

Till utvecklingsprojektets resultat hör också vissa attitydförändringar hos deltagande tjänstemän i Göteborgs kommun. Dessa har ännu inte resulterat i en förändring av den reguljära handlingsrepertoaren, men kan spåras i vissa nya försök som drivs på ett informellt sätt.

Forskningsprojektet

Forskningsprojektet kan karakteriseras:

- som *både smalt och brett*. Vi valde att ägna oss åt ett "smalt" empiriskt material - en kommun, ett område och en process - för att istället kunna pröva ett flertal metoder. Olika vägar att se på och analysera ett material kan ge en insiktsfull kunskap genom att förutfattade meningar, tidigare teorier inte får en avgörande effekt på val av metoder och tolkningar. Vi ville att nya möjligheter och samband skulle få en möjlighet

att träda fram ur det empiriska materialet. (Dahlgren m fl 1988 betecknar denna forskningsväg som "upptäckstens väg" eller "teorigenerering på empirisk grund").

- som *både ett samhällsvetenskapligt projekt*, byggt på insamling och analys av empiri, och *ett arkitekturforskningsprojekt* som innehåller konstruerande forskningsmoment. Efter att ha gjort en kunskapsgenomgång formulerade forskargruppen i samråd med tjänstemän på Göteborgs kommun en ny planeringsprocess. Denna konstruerade s k förhandlingsplanläggningsprocess blev utgångspunkten för kommunens försök i Kungssten. Forskarna hjälpte till att utforma och pröva olika delar av processen, men kommunen hade huvudansvaret.
- som innehållande *både deltagande och utvärderande moment* för samtliga forskare. Ett sådant förfarande har problem (vilket redovisas i 4.4,s 128) men är nödvändigt då vissa vägar inte kan prövas och vissa data inte kan tas fram på annat sätt.
- av ett *brett ämnesinnehåll*. Vi har sökt kunskap om både företag och deras samband med byggd miljö och om kommunal planering och samverkansformer. Anledningen är att vi anser att länkarna mellan företag - miljö - kommunal planering är av avgörande betydelse. T ex så har planerare och politiker behov av kunskap av ett visst slag och vissa samband är speciellt relevanta. Likaså är företagare intresserade av en viss kunskap om kommunal planering. I förnyelsearbeten påverkar och samspelar företag och kommun direkt med varandra över den byggda miljön. På den teoretiska nivån samspelar också de olika ämnesdelarna med varandra. Teorier om företag och den byggda miljön och teorier om planeringsprocessen passar ofta ihop via gemensamma tankestrukturer. Vid perspektivväxlingar kan man se hur de följer varandra. Nya teorier om t ex förhållanden i äldre arbetsområden kan därför ha svårt att vinna gehör i den förhärskande planeringsstrukturen. De motiverar en ny planering och inspirerar till nya förslag till processer.

När förnyelseprojektet väl var igång i Kungssten deltog forskarna allt mindre i fältarbetet för att istället kunna koncentrera sig på att dokumentera och analysera materialet. Varje forskare hade då ett eget område att bevaka och redovisa erfarenheter ifrån.

Hur mindre företag samspelar med den byggda miljön var

Anders Törnqvists ansvarsområde. Han hade tidigare forskat om äldre industribyggnader, hur de återanvänds och vilken arbetsmiljö de kan erbjuda. I Kungssten besiktigade Anders ett urval företag och byggnader av olika slag. Hans bedömning av arbetsmiljön jämfördes med myndigheternas och hur företagen själva uppfattar den. Anders intervjuade också samtliga fastighetsägare i området och samkörde data från olika register rörande företagen och byggnaderna för att få fram en allsidig bild av företagsmiljön i Kungsten.

Lena Jarlöv, som intresserar sig för människans behov av och möjligheter till ett kreativt liv, knöts till gruppen för att studera förekomsten av kreativitet i Kungssten. Lena intervjuade företagare i Kungssten tillsammans med Anders. Hon gjorde också motsvarande interjuer med företagare på Nääs Företagscenter i Lerums kommun. (Nääs Företagscenter ligger omkring 3 mil utanför Göteborg i ett f d bomullsspinneri.)¹⁾ Intervjumaterialet jämfördes med uppgifter som Anders tagit fram. Analysen belyste andra dimensioner inom småföretagandet än den renodlat affärsmässiga sidan.

Kan kommunen stödja ett allsidigt näringsliv genom förnyelse av äldre arbetsområden? Denna fråga behandlades inom forskningsprojektet av undertecknad (*Lisbeth Birgersson*). Jag hade tidigare studerat såväl äldre industribebyggelse och hur den kan förnyas, som stadsbyggnadsprocesser. I detta forskningsprojekt var jag med och konstruerade den prövade planeringsansatsen och dokumenterade vad som genomfördes. Jag analyserade också Anders' och Lenas framtagna material om företagen för att se vilka näringslivspolitiska aspekter det kunde finnas i ett område som Kungssten. Genom att studera hur kommunen brukar förnya sina arbetsområden har jag diskuterat dels olika hinder mot nya angreppssätt och hur den reguljära handlingsrepertoaren skulle kunna vidgas.

Uppgiften att hjälpa kommunen att pröva arbetsboksmetoden och att följa och analysera denna genomfördes av *Christer Lundberg*. Christer arbetar med lokal utveckling. Han har en mångårig erfarenhet av försök av skapa nytt arbetsliv i renodlade bostadsförorter och i glesbygdssamhällen där de traditionella arbetena försvunnit. I forskningsprojektet var Christer speciellt intresserad av arbetsboksmetoden som ett sätt att mobilisera lokala intressegrupper och få dem att samverka.

¹⁾ Se vidare 4.1, s 38 för en något längre beskrivning av Nääs Företagscenter.

Forskningsprojektet krävde också företagsekonomisk kompetens. För att fylla denna uppgift engagerades *Östen Ohlsson* från Företagsekonomi på Göteborgs Universitet. Han hade, förutom sin företagsekonomiska förtrogenhet, också studerat processer och parter inom byggsektorn. Östen gjorde en speciellt studie över samverkan mellan företagen och kommunen i Kungsstensprojektet. Som jämförelse dokumenterades ett förnyelseprojekt i Eskilstuna. (Samverkansstudien har han sedermera utvecklat till en avhandling om samverkan och handling.)

Göran Wallén, från Vetenskapsteori på Göteborgs Universitet, har hjälpt forskargruppen när det gäller forskningsmetoder och angreppssätt. Han hade redan stor erfarenhet av att delta i mångvetenskapliga forskningsprojekt och en förtrogenhet med arkitektur- och planeringsfrågor. Göran har också dokumenterat och analyserat forskningsprocessen.

Ansvar för att driva fram hela forskningsprojektet har legat på *Joel Sachs*, som är professor på Industriplanering på CTH - den avdelning som han haft det yttersta ansvaret att bygga upp.

4. VILKEN KUNSKAP HAR PROJEKTET GETT?

Forskningsprojektet har behandlat följande delområden:

- 1) sambandet mellan arbetsliv och byggd miljö
- 2) kommunal förnyelse- och utvecklingsplanering
- 3) samverkan mellan kommun och företag.

Jag använder samma indelning för att redovisa vilken kunskap som projektet gett. Erfarenheterna av försöksverksamheten i Kungssten, ställs i relation till kunskapsläget före förnyelseprojektet.

4.1. Om sambandet mellan arbetsliv och byggd miljö

Frågan om sambandet mellan arbetsliv och byggd miljö har inom ramen för forskningsprojektet angripits utifrån flera frågor: Vad finns det för arbetsliv i äldre arbetsområden och vilket värde har det? Vilka utvecklingsmöjligheter har företagen här? Hurudan är miljön? Hur värderas den av olika intressenter? Samspelet mellan arbetsliv, fysisk miljö och förnyelse?

4.1.1. VAD FINNS DET FÖR ARBETSLIV I ÄLDRE ARBETSMRÅDEN OCH VILKET VÄRDE HAR DET?

Vilken kunskap utgick vi ifrån?

- Johansson och Strömqvist, *Arbetsområden med industri i svenska tätorter - utvecklingsförlopp och samhällsplanering* (1979): Arbetet bygger på en statistisk avgränsning och undersökning av ca 300 arbetsområden med industri i nära 30 svenska städer. Av dessa har 1/3 exploaterats före 1920. Slutsatserna anger att genomsnittligt sett har företagen i äldre arbetsområden dålig lönsamhet. Företagen är ofta relativt små.

Denna bild bekräftas för Göteborgs del av Verkstadsindustri-

utredningen (1978). Här pekar man på en mycket klar geografisk strukturering av äldre arbetsområden där industri produktiviteten är låg, där lönsamheten är extremt dåligt och där andelen sysselsatta i olönsamma arbetstillfällen är hög. (Projektrapport 1, s 9 och 39 och projektrapport 4, s 2)

- Erlandsson, *Företagsutveckling och utrymmesbehov* (1975): "Som framgår ovan verkar det som om ett företag måste uppnå en tämligen hög styrka, innan det kan tillgodose sitt utrymmesbehov genom att uppföra en egen funktionsanpassad byggnad. För de företag som inte nått denna styrka har utrymmesbehoven fått tillfredställas inom arbetslokaler, vilka i de flesta fall inte varit byggda för just deras behov och krav. Dessa företag skulle således vara mer eller mindre beroende av stads regionens utbud av verksamhetslokaler för att i varje utvecklingssteg kunna erhålla den rätta balansen mellan sina funktionella utrymmesanspråk och sin "betalningsförmåga" (s 78).

Erlandsson anger vidare: Företag med svag lönsamhet och byggnader med låg standard är oundvikliga och kanske nödvändiga inslag i en start- och utvecklingsmiljö som trots allt är väsentlig för regionens näringsliv. (Projektrapport 1, s 39-41 och projektrapport 4, s 2).

- På avdelningen för Industriplanering fanns också insamlade uppgifter om förhållanden i vissa äldre arbetsområden i de svenska och brittiska storstadsområdena (Birgersson, Bjerrome & Wrigglesworth 1980 och Bjerrome 1981). De bekräftade i mycket Erlandssons bild av komplicerade och intrikata samband mellan olika typer av företag av olika slag, i olika utvecklingstadiet och olika typer av lokaler.

Den samlade kunskapsbilden i projektets början kan därmed karakteriseras som:

- dels en "slagkraftig" statistisk beskrivning där lönsamhetsproblemen hos företag i äldre arbetsområden och deras relation till förslummad miljö framhävs och
- dels spridda uppgifter om att äldre arbetsområden fyller viktiga funktioner som stadsmiljö och som en del i ett varierat utbud av verksamhetsutrymmen i staden för framförallt företag i tidiga stadier av sin utveckling.

Bakom kunskapsbilden om äldre arbetsområden som en del av

stadslivet fanns det dessutom teorier som påverkat arkitekturuppfattningarna under 1970- och början på 80-talet och som forskargruppen tagit del och influerats av fast de inte finns upptagna i våra rapporter. Det gäller t ex Jane Jacobs (1962 och 1969) teorier om den integrerade och mångfasetterade stadens betydelse för att generera ekonomiskt liv. Och Henri Lefebvres (1982) texter om samspelet mellan socialt liv och byggd miljö, som nådde den svenska arkitekturdebatten genom framförallt Bo Bergmans (1974, 1980 och 1984) och Sten Gromarks (1977) tolkningar och teoriutvecklingar.

I linje med dessa teorier betonade vi i kunskapsöversikten de äldre arbetsområdena som resurs. Avståndet blev dock långt mellan dessa allmänna uppfattningar och hur vi presenterade områdena. Nu i efterhand kan man se att områdesbeskrivningarna domineras av bilder och begrepp som har det enskilda och det volymväxande företags perspektiv som riktmärke.

Vad har projektet lärt oss?

Utifrån studierna av Kungssten har vår bild av arbetslivet i äldre arbetsområden kunnat nyanseras. Ett första steg i kunskapsutvecklingen togs av ekonomer från Småföretagsinstitutet vid Göteborgs universitet (Ericson, Ericsson & Floman 1985). De inventerade och analyserade samtliga företag i Kungssten, samt en del utflyttade, på uppdrag av kommunens projektgrupp (efter förslag från forskargruppen). Deras företagsbeskrivningar blev en första faktautgångspunkt för oss. Samtidigt ledde deras uppdelning av företagen i Kungssten i växande - omkring en tredjedel av företagen - och icke växande - omkring två tredjedelar av företagen - till en bild av områdets arbetsliv och dess framtid som vi inte helt och fullt kunde acceptera.

En viktig utgångspunkt för "småföretagsekonomerna" var att företag som är expansiva är bra och skall gynnas. De bör dock inte flytta alltför snart från området, utan vara kvar lagom länge för att tjäna som förebild för de övriga. Företag som inte växer, men har en sådan potential, bör få hjälp och stöd för att utnyttja denna. Deras slutsats var att miljön i Kungssten i dag inte främjar företagsutveckling i någon större grad och att dess potential för företagsutveckling försämras gradvis.

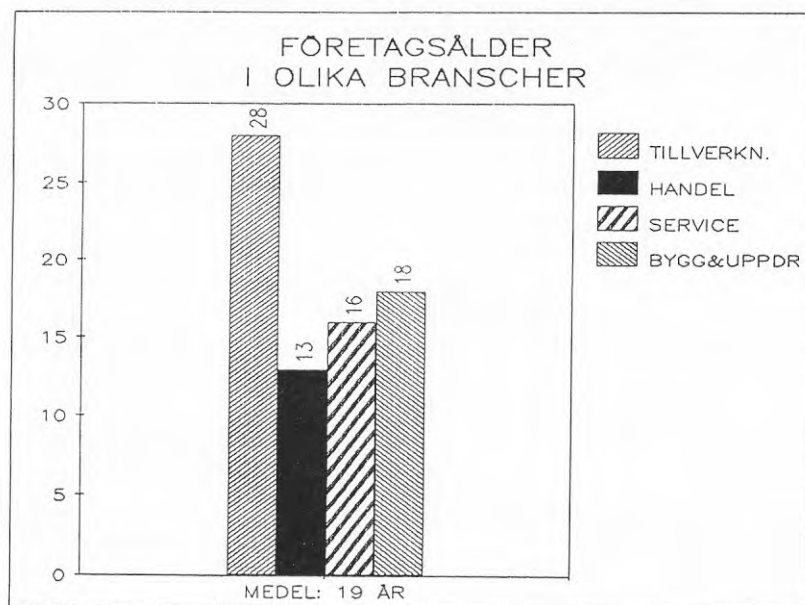
"Småföretagsekonomernas" rapport blev den överdrift som

gjorde att forskargruppen kunde ifrågasätta det bakomliggande "tillväxttänkandet" och dess analysbegrepp. Den kom att fungera som en *motbild* som hjälpte oss att göra nya tolkningar av arbetslivet i Kungssten. Vi kunde bygga upp en annan bild baserad på våra egna inventeringar av företag i Kungssten.

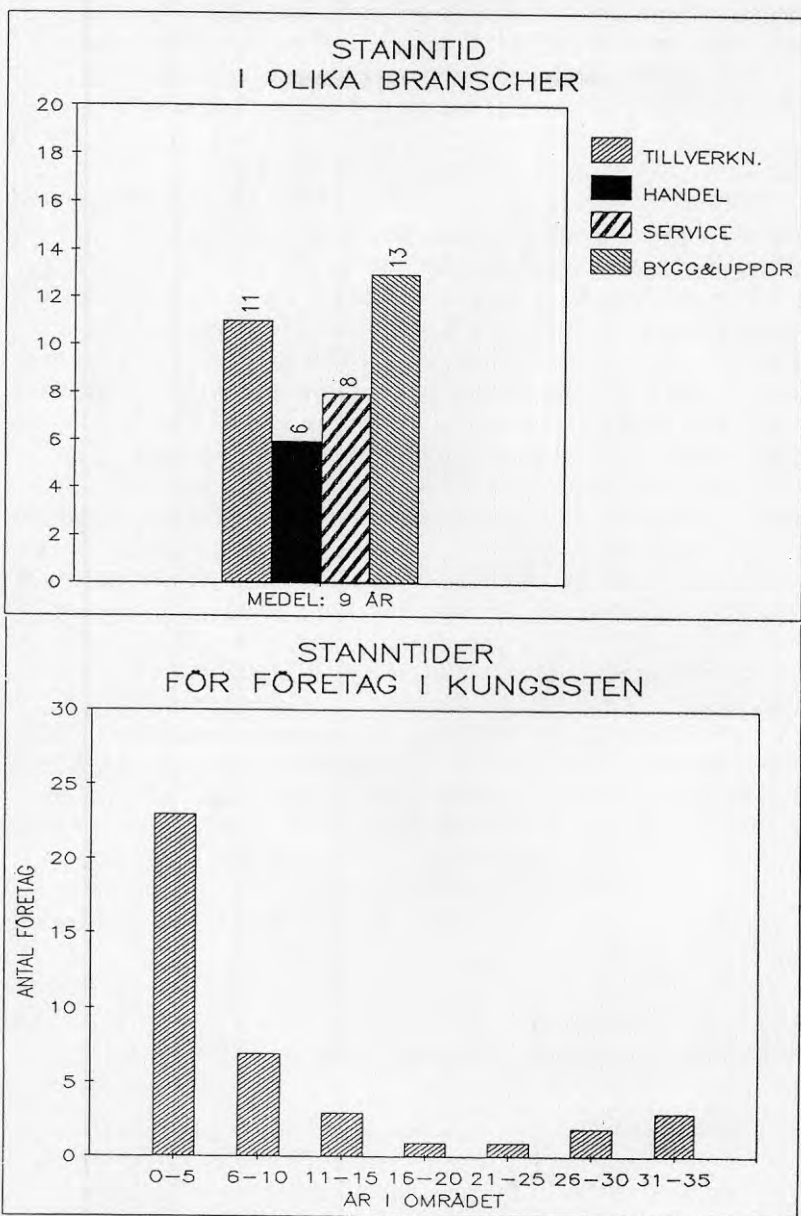
Intervjuer och besiktningar gav oss detaljerade uppgifter om i stort sett samtliga företag i Kungssten. Här finns företag i olika branscher. Tillverkande företag dominerar, men minskar gradvis till förmån för service och handel. Här finns både äldre och yngre företag. (Se vidare Törnqvist 1987, s 51-56)

De flesta företagen har både en regional och en nationell marknad. Endast omkring en fjärdedel av företagen har en marknad begränsad till Göteborgsregionen. Flera företag i Kungssten har utan att direkt satsa på tillväxt funnit en unik plats i regionens näringsliv och fyller även behov på en nationell och internationell marknad (Törnqvist 1987, s 19-20).

Om man inför en *tidsdimension* i analysen, som belyser t ex hur företag flyttar och deras stantider i området, kan diskussionen

Figur 4.1. Företagsålder i olika branscher i Kungssten (Törnqvist 1987, s 55)

Figur 4.2. Stannetid för samtliga företag i Kungssten (nederst) respektive fördelningen branschvis (överst) (Törnqvist 1987, s 59)

över förhållandena i äldre arbetsområden fördjupas. En knapp femtedel av företagen har startat i Kungsten. Ytterligare några företag kommer från källare och garage i bostadsområden. Kungsstensområdet har alltså i viss mån fungerat som *startmiljö*. Inflyttande företag till Kungsten kommer oftast från närliggande områden i samma geografiska sektor och flyttar till bättre lokaler. (Törnqvist 1987, s 19-20, 56-58)

Den stora omsättningen av företag i området som "småföretagsekonomernas" utredning pekade på, bekräftas även av forskningsgruppens material. *Den genomsnittliga stanttiden är låg* i Kungssten (ca 9 år). En stor grupp företag (ca hälften) har flyttat de senaste 3-4 åren. I motsats till detta förhållande finns det en grupp företag i Kungssten med mycket långa stanttider. (Törnqvist 1987, s 58-62) Det krävs dock ytterligare undersökningar för att se varför det finns en så stor omsättning av företag i Kungssten och för att kunna se vad den betyder för området och kommunen som helhet. En *snabb omsättning* av småföretag i en viss typ av lokaler kan ses som helt naturligt för en *startmiljö*, men kan också tolkas som tecken på problem.

De ingående beskrivningarna och analyserna av intervjuer med ett urval av företag i Kungsten (av Lena Jarlöv och Anders Törnqvist) och Nääs Företagscenter ¹⁾ (av Lena Jarlöv) belyser att småföretagandet inte bara styrs av lönsamhets- och tillväxtmotiv. "Trots att det finns stora skillnader mellan de båda undersökta arbetsområdena och mellan företagarnas villkor i dem finns det i företagarnas förhållningsätt till sitt arbete och till livet i stort tydliga mönster som upprepar sig från det ena området till det andra." (Jarlöv 1987, s 41). (Mönstret bekräftas i Beckérus och Roos (1985) och i Hjalagers och Lidgaards (1984) studier av småföretagare och deras livssituation.) För en överväldigande majoritet av företagarna i de bägge områdena är arbetet tätt sammanväxt med resten av livet (*självständighetslivsformen*). Intervjuerna ger belägg för att småföretagandet ofta innehåller ganska stora livskvaliteter (t ex helhet, livsengagemang, skaparlust, frihet). Detta gör att rent

¹⁾ Nääs Företagscenter ligger i Lerums kommun 3 mil öster om Göteborg. Det är inhytt i ett bomullsspinneri som lades ner i början på 1980-talet. 1982 startade kommunen ett projekt för att bygga om fabrikslokalerna och bygga upp en småföretagsmiljö. Idag finns här ett 70-tal småföretag. Nääs Företagscenter valdes som jämförelseobjekt till Kungsten för att man redan från början arbetat med att åstadkomma en för mindre företag stimulerande och kreativ miljö. Som sådan har den också mött stort intresse. (Se vidare Birgersson m fl 1988, som beskriver såväl anläggningen som projektet.)

företagsekonomiska utgångspunkter är otillräckliga för att värdera betydelsen av företagandet för den eller de individer som ägnar sig åt det. (Jarlöv 1987, s 41-52)

Vi blev alltmer övertygade om att olika sätt att se på företagsamhet i allmänhet är helt avgörande för hur man värderar och tolkar miljön i äldre arbetsområden. Johansson och Strömqvist (1979) och ekonomerna från Småföretagsinstitutet har ett besläktat perspektiv på företag och företagare i äldre arbetsområden - ett perspektiv som sätter det volymväxande företaget i focus. Ett bredare synsätt, där vi kunde inordna såväl våra egna uppfattningar som "småföretagsekonomernas", fann vi hos bl.a Beckérus' och Roos' (1985) studier av småföretag och företagsamhet. Deras slutsats är att *småföretagandet måste ses utifrån fler dimensioner än den renodlat affärsmässiga*, där vinst, lönsamhet och tillväxt är de avgörande faktorerna.

Vad *kreativitet* är och vad som i miljön kan uppmuntra till kreativitet har diskuterats av forskargruppen. Kreativitet har blivit ett modeord som används i alla möjliga sammanhang och med vitt skilda innebörder. Lena Jarlöv redogör i sin slutrapport för några sätt att se på kreativitet (aa, s 53-55). Hon tar ett psykologiskt synsätt som utgångspunkt för en *definition av kreativitet*, med vars hjälp hon därefter uttolkar intervjuer med företagarna i Kungssten och Nääs. Utifrån detta arbete gör hon följande iakttagelser: Om kreativitet är att, i en lustfylld process, genom insats av tanke och handling, ur ett givet material åstadkomma en struktur av högre kvalitet än ursprungsmaterialets, kan följande *typologi för företagarkreativitet* användas:

■ *Produktkreativ*

Gör innovationer, uppfinner, konstruerar och/eller tillverkar produkter. Det kan också vara en konstnär eller hantverkare som framställer sköna eller enastående ting.

■ *Kompetenskreativ*

Utvecklar sin kompetens, sitt kunnande så att den svarar mot rådande behov (eller skapar efterfrågan för den). Kan vara konsulter av olika slag. Författare och en del konstnärer hör nog snarare hit än bland de produktkreativa.

■ Affärskreativ

Utvecklar och utvidgar marknaden för sina produkter eller hittar nya (befintliga) produkter att sälja på jungfruliga marknader eller övertar andras marknader. Bryr sig inte alltid om *vad* han säljer, bara *att* han säljer.

De allra flesta företagarna både i Näås och Kungssten kan enligt detta resonemang betecknas som kreativa människor. (Jarlöv 1987, s 55-56).

I *Regional mångfald till rikets gagn, en idébok från ERU* av Åke E Andersson m fl (1984) och i *Kreativitet, storstadens framtid* av Åke E Andersson (1985) förs en motsvarande diskussion om kreativa miljöer och processer. Här definieras kreativitet som "förmåga till nyskapande". Denna definition gäller i första hand objektet, resultatet. "Förmågan" tillhör visserligen subjektet, men det är bara intressant i den mån ett nytt resultat uppnås. (Jarlöv 1987, s 54)

Utifrån en sådan bedömning av kreativitet, skulle säkerligen antalet kreativa företagare i Näås och Kungssten begränsas. Lena Jarlöv argumenterar mot en sådan begränsning av kreativitetsbegreppet och hävdar att en verksamhet där man åstadkommer en ganska alldaglig produkt är kreativ om tillverkningen av produkten innebär att tillverkaren mobiliserar sin förmåga till tanke och handling och i en lustfylld process åstadkommer ett resultat som är av högre kvalitet än ursprungsmaterialet. Resultatet behöver inte vara en helt ny skapelse, en uppfinning eller något unikt i förhållande till omvärlden - det kan vara lagningen av en trasig bil! Å andra sidan kan tillverkningen av en produkt ske icke kreativt, också om det innebär att man åstadkommer en struktur av högre kvalitet. Om detta sker som en upprepning, utan mobilisering av den tillverkandes färdigheter - tankeförmåga eller hantverksskicklighet - så är verksamheten inte att betrakta som kreativ. Detta utesluter inte att företagaren kan vara kreativ när det gäller själva affärsverksamheten. (aa, s 54-55)

Sammanfattning och slutsatser inför fortsatt forskning

Vad finns det för arbetsliv i äldre arbetsområden och vilket värde har det? Kungsstens arbetsområde i Göteborg domineras av mindre företag. Några har startat i Kungssten. Andra kommer från kringliggande områden och hittar en bättre lokal i

Kungssten. Omsättningen av företag är stort. Utifrån studier om dessa små företag har vi kommit till följande ståndpunkter:

- Sättet att se på företagssamhet i allmänhet är avgörande för hur man värderar och tolkar såväl enskilda företag som miljön i stort i arbetsområden! Beckérus' och Roos'(1985) slutsats av sina ingående studier av företagare är att *småföretagandet måste ses utifrån fler dimensioner* än den renodlat affärs mässiga dimensionen där vinst, lönsamhet och tillväxt är de avgörande faktorerna. Detta *flerdimensionella* synsätt visade sig stämma med den bild vårt insamlade material från Kungsstensföretagen ger i stort om hur de tolkar sin omgivning och agerar.
- En hel del mindre företag flyttar ofta. Flyttningarna medför förbättringar för det enskilda företaget. Stor omflyttning kan dock slita ner ett område, ge en negativ framtidsbild, osv (vilket påtalades av Ericson m fl 1985 i deras studier av Kungsstensföretagen). I vissa områden kan dock en stor *omsättning av företag* vara både oundviklig och acceptabel. Varje område får undersökas närmare för att bedöma om omflyttningen är en nödvändig del i *småföretagens flyttningskarriärer* eller om den är ett tecken på problem i området eller en orsak till problem. Vidare forskning om småföretags flyttningskarriärer kan belysa fördelar och nackdelar närmare.
- En del forskare utgår från objektet, resultatet när de bedömer vad som är *kreativt arbete* (se t ex Åke E Andersson m fl 1984). Produkten skall vara nydanande. Vår forskargrupp har utgått från en definition på kreativitet som i och för sig kräver att en struktur av högre kvalité uppnås i jämförelse med ursprungsmaterialet, men att resultatet inte behöver vara något unikt i förhållande till omvärlden. Med en sådan utgångspunkt kan många småföretagare betraktas som kreativa. *Kreativiteten riktas dock in på olika sidor av företagandet.* Utifrån vårt undersökningsmaterial kunde vi skilja på *produkt-, kompetens- och affärskreativa företagare.*

Att det finns *olika typer av kreativitet* är en viktig *fortsatt utgångspunkt*. Kreativiteten kan troligen ta sig olika uttryck och näras av olika miljöer beroende på sociala nivåer, skilda yrkeskategorier, etc. Då kreativitet betonas i många planerings- och byggsammanhang idag borde det vara aktuellt att fortsätta analysen av olika kreativitetsbegrepp. Vilket begrepp bör vara vägledande för miljöplanerare?

Ett viktigt steg i forskningsarbetet var vår granskning av den företagsekonomiska analysen av företagen i Kungssten och områdets värde som produktionsmiljö (Ericson mf 1985). Den blev en avstamp för en egen bedömning av Kungsstensföretagen. Med hjälp av insamlade uppgifter om företagen, besiktningar, breda intervjuer och teorier om småföretagandets livsformer (se första punkten ovan) kunde vi presentera en allsidigare bild av företagsmiljön.

Även i fortsättning är det viktigt att *kritiskt granska begrepp och kategoriseringar* som används vid analyser och bedömningar - ofta omedvetet om bakomliggande perspektiv och värderingar - om vi skall fördjupa kunskapen om sambandet mellan företag och miljö. Och skapa nya begrepp och grupperingar som är lämpade för bebyggelseplanering.

4.1.2. VILKA UTVECKLINGSMÖJLIGHETER HAR FÖRETAGEN?

Vilken kunskap utgick vi ifrån?

Företagsutveckling kan tolkas utifrån olika intressen och synsätt. I kunskapsöversikten (projektrapport 1, avsnitt 4.4) poängteras skillnader i intressena mellan kommuner, företagare och löntagare. Företagarnas perspektiv kan troligen bäst beskrivas av det sk öppna systemsynsättet. "Företaget betraktas som ett "öppet system" vars övergripande mål är att "överleva". Företaget kommer därför att sträva efter att undvika eller hantera hot eller osäkerhet i miljön (Thompson 1967). Företagsutveckling kan med det synsättet beskrivas som förbättring eller utveckling av instrumenten för att hantera företagets miljö". (Östen Ohlsson i projektrapport 1, s 44)

Detta synsätt löser upp den vanliga koncentrationen på företagsutveckling som en fråga om tillväxt på avsättningsmarknaden. "En sådan utveckling framstår här som *en* (måhända mycket viktig) av flera utvecklingsriktningar." Rent allmänt kan *företagsutveckling* gälla:

- volym (den klassiska formen för "företagsutveckling")
 - marknad (inriktning på nya marknader)
 - produkt (förändring av gamla produkter eller helt nya)
 - teknik (tekniska förändringar av produktionsapparaten)
 - miljö (förbättring av miljön)
- (aa, s 44-45)

Företagarna ser på utveckling av sitt företag "inifrån". Detta gäller även löntagarna. Dessa bägge intressen "inifrån" sammanfaller ibland i praktiken, men här finns också väsentliga skillnader. De anställda har starkare intresse av arbetsmiljö och arbetsformer än vad ledningen av ett företag har. (aa, s 44). Deras krav på utveckling av företaget är hopplänkat med uppfattningar om arbetsmiljön.

En kommuns intresse av företagsutveckling ligger på ett övergripande plan. De enskilda företagens öde betraktas i ljuset av hela kommunens näringslivsstruktur, (aa, s 43). Strukturen växlar mellan olika regioner och förändras över tiden.

Till en början motiverade Göteborgs kommun sitt intresse i förnyelseprojektet i första hand utifrån förvaltnings- och

stadsplanemål (PM 1981-08-13, Göteborgs kommun). Näringslivsfrågorna vid förnyelse av äldre arbetsområden var dock ett grundläggande intresse hos de tjänstemän som arbetade med upprustning i kommunen och som drev fram Kungsstensprojektet. Mål med anknytning till företagsutveckling, t ex att förbättra utvecklingspotentialen hos vissa företag i området eller ge plats åt nystartade företag, fick också med tiden en allt större plats i förnyelse- och forskningsprojektet.

Vad har projektet lärt oss?

Anders Törnqvist beskriver i sin slutrapport (1987) Kungssten som företagsmiljö utifrån två perspektiv. Först det som ser företagsutveckling som volymtillväxt. Därefter det perspektivet som ger företagsutveckling en bredare innebörd:

"FÖRETAGSUTVECKLING I ETT TILLVÄXTPERSPEKTIV

Småföretagsinstitutet vid Göteborgs universitet gjorde på kommunens uppdrag en intervjuundersökning bland en stor andel företag i Kungssten. Ericson, Ericsson och Floman (1985) undersökte företagens affärsidé, marknad, ekonomi och organisation.

De använder ett produktcykeltänkande vid analysen och urskiljer därigenom flera företag med vad man kallar mogna affärsidéer. Sådana företag har oftast varit verksamma en längre tid. Den produkt eller tjänst man säljer är välkänd, färdigutvecklad och har sin etablerade marknad. De företag som lyckats erövra en stor del av marknaden är lönsamma men konkurrensen framför allt genom priset är hård. Överlevnadsstrategier för företag i denna fas är kostnadsminskning genom rationaliseringar samt enkla produktvariationer. Ett sätt att minska kostnader är att söka sig till billiga lokaler och Ericson m fl menar att många företag i Kungssten är mogna företag med låg lönsamhet som är beroende av de låga lokalkostnaderna. Det gäller bl a bilverkstäderna som har priskänsliga produkter och små rationaliseringsmöjligheter.

Ett sätt att ta sig ur mognadsfasens begränsningar är att omdefiniera sin affärsidé - hitta nya behov att tillfredsställa och därigenom kombinera egna resurser med nytt kunnande. Ericson m fl menar att många av företagen i Kungssten saknar förutsättningar att göra sådana omorienteringar. Det brister i

både vilja och kunskaper. Företagen i Kungssten har förhållandevis få regelbundna affärskontakter med andra företag i området. Vissa företag är beroende av ett fåtal kunder. Detta innebär få impulser till förändring.

De företag som varken vill eller kan växa hämmar dessutom de företag som skulle kunna växa i en mer stimulerande företagsmiljö. Ett annat problem med Kungssten är nämligen att de företag som är i en annan utvecklingsfas - expansiva med nya affärsidéer - alltför snabbt växer ur området och flyttar till bättre lokaler i områden som dessutom har högre status.

De 31 företag som intervjuats delades in i tre grupper med avseende på deras förmåga att utnyttja sin utvecklingspotential. Ericson m fl fann 9 företag som kan utvecklas av egen kraft och lika många som skulle kunna utvecklas med viss kompetensförstärkning. För 13 företag bedömdes kompetensförstärkning inte vara meningsfull. Av dessa var 10 st mogna företag och merparten varken ville eller hade förutsättningar att växa.

Ericsons m fl tes är att de självväxande företagen tenderar att alltför snabbt lämna området. De stöder detta på intervjuer med några nyligen utflyttade företag, som i de flesta fall haft klara affärsidéer, en aktiv och kunnig ledning och medvetet sökt sig till större och bättre lokaler. Mellangruppen företag som med litet stöd skulle kunna växa förlorar härigenom expansiva och kunniga förebilder och präglas istället av de stagnerande företagens tillväxtfientliga företagskultur.

Ericson m fl anser inte att Kungssten är någon typisk startmiljö. Snarare utmärks området jämfört med andra äldre områden enligt deras bedömning av en stor ansamling av företag med "övermogna" affärsidéer. Närliggande Klippan bedöms t ex ha mer heterogena och aktiva företag med mer inbördes affärskontakter än Kungssten.

FÖRETAGSUTVECKLING I ETT FLERDIMENSIONELLT PERSPEKTIV

Ett bredare perspektiv på företagsutveckling redovisas av Östen Ohlsson i projektets Kunskapsöversikt (projektrapport 1). Med en systemsyn på företaget kan utveckling beskrivas som förbättring av instrumenten för att hantera företagets omgivning, marknad, kunder, leverantörer, normer och regler etc.

Volymmässig tillväxt är inte den enda typen av utveckling i detta perspektiv.

Bättre marknadsanpassning, förändringar av produkt och teknik är andra åtgärder som kan vara små och successiva och inte behöver innebära att företaget därmed ändrar sin grundläggande affärsidé. Av de fem bilverkstäderna i Kungssten har t ex två redan funnit egna marknadsnischer utan att växa eller behöva skaffa sig professionell management-kunskap. Ett har specialiserat sig på renovering av dieselmotorer och har kunder över hela Norden. Ett annat renoverar automatväxellådor och har också en geografiskt utbredd marknad.

I en annan delstudie inom projektet refererar Lena Jarlöv (1987) till småföretagsstudier som också ifrågasätter tillväxten som självklart mål och motiv för företagandet. "Frihet", "att bygga något av bestående värde", "att pröva och genomföra idéer", "att kunna utforma sin egen framtid", är några viktiga motiv som nämns i en undersökning av ett stort antal småföretag (Beckérus & Roos, 1985). Innovatörer och entreprenörer som börjar med det lilla för att sedan växa finns det naturligtvis. Men att öka omsättning och personal skulle för många andra företagare medföra mer arbete och bekymmer av oönskat slag. Det skulle snarare hindra företagaren att syssla med det som ger den väsentliga tillfredsställelsen i arbetet.

Småföretagsforskare talar om denna typ av företag som "levebrödsföretag" eller som medel till en "självständighetslivsform". Företagaren är oftast främst tekniker, "expert", "producent" snarare än "administratör" eller organisationsbyggare. Ofta är familjen också engagerad i företaget.

Det framgår av Jarlövs undersökning att många företag i Kungssten är av denna typ, som har rationella skäl att inte växa och radikalt ändra verksamhetsform. I flera är familjemedlemmar aktiva. Att beskriva och värdera dessa företag främst i termer av tillväxt, managementkunskap, produktcykelfas och affärsidéernas mognadsgrad förefaller inte självklart övertygande. Dessa begrepp har väl snarare sitt ursprung och sin tillämpning i studiet av betydligt större företag. Produktcykeltänkandet förefaller t ex mer relevant vid jämförelser mellan branscher som skogsindustri och elektronikindustri än vid bedömningen av bilverkstäders överlevnadsmöjligheter.

Även om alla ¹⁾ stora företag en gång har varit små kommer inte alla småföretag att bli stora. De kan ändå ha en lång och produktiv livscykel och ofta fungera som ett nödvändigt komplement till de expansiva företagen. Ett illustrativt exempel utgör det lilla smidesföretaget med lång stantid i Kungssten som gjort tekniska lösningar till det expansiva mandelbageriets produktionslinje för masstillverkning av mandeltårter. Ett annat företag som tillverkar beslysningsarmaturer valde medvetet lokalisering i Kungssten därför att där fanns flera företag av olika slag som kunde tillhandahålla behövliga produkter och tjänster, t ex metallbearbetning, lackering och förnickling.

En annan form av samverkan som förekommer i ett par fall i Kungssten är att äldre etablerade företag med egen fastighet hyr ut överflödiga lokaler till nyare, mindre företag, vanligen till låg hyra. Fasta affärskontakter där man samarbetar om utveckling, tillverkning och marknadsföring av produkter som i Gnosjö och Skellefteå-trakten förekommer inte i Kungssten. Men självklart utnyttjar man varandras produkter och tjänster, byggmaterial, reklamtryck, revision, bilreparationer, smides- och svarvningsarbete etc.

Liknande exempel på vardaglig samverkan finns på annat håll. Enligt uppgift har de stora elektronikföretagen i Kista arbetsområde i norra Stockholm framfört önskemål om fler små verkstads- och serviceföretag i området snarare än ytterligare huvudkontor och försäljningsbolag. Innovationer och produktutveckling kräver insatser av flera typer av kompetens och företagsform.

Man kan också hänvisa till den amerikanske stadsbyggnadsforskaren och ekonomen Jane Jacobs som visar hur en livskraftig ekonomi byggs upp i ett växelspel mellan expansiva exportföretag, t ex textilfabrikerna i Manchester, och underleverantörsföretag, maskintillverkare i Birmingham. De små verkstäderna i Birmingham visade sig bilda grunden till ett mer stabilt och mångsidigt näringsliv än det specialiserade Manchester. Att dra den parallellen ända till Kungssten låter sig inte göras utan vidare, men iakttagelsen tjänar ändå som en påminnelse om att det är svårt att rätt värdera mångfald i storlek och inriktning hos ett företagsbestånd." (Törnqvist 1987, s 62-65)

Lisbeth Birgersson gör också i sin slutrapport (1987, s 35-37) en

¹⁾ Snarare många

endimensionell respektive flerdimensionell tolkning av företagen i Kungsten. Om man betraktar arbetslivet i Kungsten med flerdimensionella glasögon kan man hänföra företagen till två grupper:

- de företag som befinner sig på den *vertikala utvecklingsvägen* (VUV) där tillväxt (volymutveckling) är den dominerande framtidsbilden och som företagen arbetar aktivt för ¹⁾
- de företag som befinner sig på den *horisontella utvecklingsvägen* (HUV) där huvudmålet inte är att växa volymmässigt kring en produkt eller tjänst. Man låter företagen snarare utvecklas kring vissa bestämda nivåer.

Volymutvecklingen balanseras i den senare gruppen av andra dimensioner i småföretagandet (se 4.1.1 ovan).

Denna indelning är i linje med presentationen i kunskapsöversikten av företaget som ett "öppet system" och att företagsutveckling kan ske i olika former, dvs inte bara genom volymtillväxt.

Vad är då poängen med att skilja ut just dessa två företagsgrupper? I första hand för att *de markerar helt skilda syn på och relationer till den byggda miljön*. Men också för att ge en legitimitet och tyngd åt alla de framtidsvyer som ryms i den "horisontella utvecklingsvägen" .

Det är intressant att här gå tillbaka till en av våra utgångspunkter: John Worthingtons (1981) resonemang om företagsutveckling och olika företagstypers krav på miljön (refererad i projektrapport 1, s 29). Worthington delar upp företagen i företag där växandet är det främsta målet (*Modern Opportunistic*) och i företag där "hantverket" är drivkraften (*Traditional Craft*). Han visar i sin *lokalstege* att dessa två grupper har helt olika inställning till den byggda miljön och efterfrågar skilda typer av lokaler under deras utveckling till etablerade företag.

¹⁾ Den vertikala utvecklingsvägen är ingen bra beteckning. Utvecklingen går ju inte vertikalt utan är snarare stigande. Jag har dock inte kunnat hitta någon bra beteckning som markerar skillnaden mellan en horisontell utvecklingsväg och en stigande. Ytterligare utvecklingsarbete får utvisa om det är relevant att dela in företagen i just dessa grupper och i så fall hitta bra beteckningar för dem.

THE PREMISES LADDER FOR TWO TYPES OF MANUFACTURING FIRMS						
Stage	Types of Business	Typical Premises		Typical Requirements		
		A. Modern Opportunistic	B. Traditional Craft	Quality	Image	Tenure
5.	<u>Institutional</u> Professional Management	Specialized new Factory	Custom converted Building	Purpose designed	Corporate	Freehold or lease back from financial institution
4.	<u>Established</u> Basic work routinized	Industrial Client with Front Offices		High grade conversion	Own car park and entrance	Owner occupation or long lease
3.	<u>Youthful</u> Some employees with a basic management structure	- Industrial unit	Converted Warehouse	Upgrade services finishes	Separate entrance	Short lease (3-7 years)
2.	<u>Infant</u> Independent firm supporting a handful of people	- Advanced unit - Flatted Factory - Technology Centre - Short life Industrial Building	- Reuse Arch - Working Community - Flatted Workshop - Studio	Minimum cost conversion Primarily Furniture	Name on door	Licence or short lease (under 3 years)
1.	<u>Embryonic</u> A hobby of part time	- Garage - Subleased space on established form - Working Community - Technology Centre	- Work at home - Workshop - Community Workshop	As found	Shared entrance Subordinate to larger organisation	Shared Space

Figur 4.3. Lokalstege för två olika typer av tillverkningsföretag (Worthington 1981)

Skillnaden mellan Worthingtons framställning och Birgerssons ligger främst i att den senares indelning framförallt bygger på hypoteser om drivkrafter bakom småföretagarna. Worthingtons indelning är i huvudsak uppbyggd kring faktiska iakttagelser av skilda lokalbehov och en därav följande uppdelning i två företagstyper.

Kommunens intresse av företagsutveckling låg som en viktig drivkraft bakom Kungstensprojektet. Men här fanns också olika syn och intressen inom kommunen och vaga anknytningar till vad intressena skulle leda till för förnyelsestrategier.

Hur fungerar förnyelsearbetet i praktiken? Vilka utvecklingsstrategier stöds av pågående miljöförändringar? Kommunen har i allmänhet lätt att svara upp mot krav på t ex större och effektivare lokaler, ökad tillgänglighet, mer representativ omgivning. Här finns etablerade rutiner och arbetssätt, framförallt när det gäller att göra upp planer, men även för lokalförmedlingar, tomtförsäljningar, etc. Kommunens

praxis "passar" den abstrakta bilden av ett företag, vars utveckling styrs av den renodlat affärsmässiga dimensionen.

För en kommun av Göteborgs storlek är det svårare att möta miljöanspråk från andra företagsutvecklingsstrategier. Här saknas bilder av sådana företag, kunskap om hur de gynnas respektive missgynnas av olika miljöförändringar och vilka rutiner man kan mötas i. (Birgersson 1987, s 43, 46-48 och 60-61 samt Jarlov 1987, s 66)

Sammanfattning och slutsatser inför fortsatt forskning

Vilka utvecklingsmöjligheter har företagen? *Företagens utvecklingsmöjligheter bedöms helt olika beroende på synsätt.* I forskningsprojektet prövades det "endimensionella synsättet" (baserad på företagsekonomisk analys av Ericson m fl (1985) av företagen i Kungssten och som koncentrerade sig på företagens rent affärsmässiga dimension) och ett mer "flerdimensionellt" synsätt (inspirerat av framförallt av Beckérus' och Roos'(1985) studier av småföretagssamhet och Östen Ohlssons redovisning av systemsynen på företag i projektrapport 1) på företagen i Kungssten. Vi fann att:

- det flerdimensionella synsättet uppvärderar utvecklingspotentialen hos ett område som Kungssten
- företag som i huvudsak har den affärsmässiga dimensionen som ledstjärna har andra krav på den byggda miljön än de företag som låter sig styras också av andra dimensioner. En hypotes är att en sådan uppdelning av företagen kan vara fruktbar vid bebyggelseplanering. Det bör prövas vidare om den kan belysa de "flerdimensionella företagens" krav på den byggda miljön på ett bättre sätt än hitintills. Som det fungerar idag lever de i mycket på nåder i de "affärsmässiga företagens" övergivna miljöer.
- kommunal förnyelsepraxis i en kommun som Göteborg har relativt sett lätt att möta sådana önskemål såsom ökat utrymme och en representativ omgivning. Det är *svårare med utvecklingsstrategier som söker andra värden i bebyggelsen.* Här finns utrymme för kunskaps- och praxisutveckling för att ge konturer åt olika utvecklingsvägar bland småföretag, konkretisera hur de påverkas av olika miljöförändringar och pröva olika rutiner som kommunen kan möta olika typer av företag med.

4.1.3. HURUDAN ÄR MILJÖN OCH HUR VÄRDERAS DEN?

Vilken kunskap utgick vi ifrån?

En icke adekvat områdesutformning och bebyggelsestandard är i sig ett vanligt motiv för förnyelse. Då görs ofta värderingen av miljön utifrån ett kommunalt översiktligt perspektiv. Ett sådant perspektiv utgör ramen för redogörelsen av kunskapsläget om miljöegenskaper i kunskapsöversikten (projektrapport 1, kap 6).

När de äldre arbetsområdenas miljö jämförs med standardegenskaper hos nya områden - vilket ofta sker i en planeringssituation - brukar den äldre miljön värderas lågt. Då de äldre områdena i allmänhet ligger centralt finns det inte bara planeringsskäl, utan också marknadstryck för en annan markanvändning. Resultatet brukar bli att de äldre arbetsområdenas underhåll försummas p g a förväntad nya användning eller i väntan på definitiva kommunala beslut. (Projektrapport 1, s 59 ff)

Kunskapsöversikten går också närmare in på några studier av hur miljön i äldre arbetsområden fungerar. Johansson och Strömqvist (1979) för fram att flera missförhållanden tenderar att förstärka varandra samtidigt som förutsättningarna för en självgenererande förnyelse är små. Behovet av genomgripande och samordnade insatser är stort jämfört med de knappa och splittrade resurser som de små företagen i områdena har. (aa, s 67)

Samtidigt visar andra studier (bla Törneman 1976 och Törnqvist 1982) att många företag med fördel bedriver sin verksamhet i äldre områden och byggnader. Verksamheter och lokaler anpassar sig till varandra. Och den äldre industribebyggelse som finns kvar och används befinner sig i ganska hyggligt skick. (aa, s 68)

Endast en liten andel av företagen i äldre arbetsområden bedriver en verksamhet som kan kallas miljöfarlig i miljöskyddslagens mening. Men, i kunskapsöversikten noteras samtidigt att många äldre arbetsområden ger ett skräpigt och ovårdat intryck. Bristerna skulle dock lätt kunna avhjälpas genom att ordna upp trafikföring och parkering med markbehandling och planering. En inflyttning av ambitiösa och expansiva företag kan också betyda mycket för byggnadsunderhåll och allmän prydlighet. (aa, s 69)

Det saknas undersökningar av arbetsmiljön i äldre arbetsområden. En unik insats har dock gjorts av Yrkesinspektionen under arbetet med åtgärdsprogrammet för Lövholmens arbetsområde i Stockholm. Samtliga företag besöktes. En hel del anmärkningar gjordes - de flesta gällde företag med korttidskontrakt i rivningsbestämda lokaler. En inofficiell kommentar från en av inspektörerna var att man väntat sig betydligt sämre förhållanden bland företag med så dåliga förutsättningar för en god arbetsmiljö. (aa, s 70)

Arbetslivscentrums (Person 1979) slutsatser av studier av småföretags arbetsmiljö är att arbetsförhållandena i mindre företag är bättre och mer tillfredsställande för de anställda än i stora företag. Beträffande den fysiska arbetsmiljön och möjligheterna att påverka den förefaller det dock klart att förhållandena ofta är sämre i de mindre företagen. (aa, s 70) Ytterligare en anledning till att det uppstått en så stor klyfta mellan standardnivåerna i nya respektive äldre lokaler hör ihop med att upplåtelseformerna och normtillämpningen i praktiken avskräcker från måttliga förbättringar. (aa, s 71)

Ur energisynpunkt är läget för de centralt belägna äldre industriområdena en fördel. Här finns möjligheter till korta och kollektiva arbetsresor. I frågan om bättre energihushållning bland företag hänvisar vi i kunskapsöversikten till då pågående experiment (i Hammarbyhamnen, Stockholms län och i Mellbyfältet, Partille kommun) som prövar värmeåtervinning i tillverkningsprocessen och ventilationen och en samordnad och energimedveten fastighetskötsel. (aa, s 71-72)

Denna redovisning ovan av kunskapsläget i kunskapsöversikten speglar en planeringssituation och ett planeringstänkande. Därutöver redovisas en genomgång av olika intressenters uppfattningar om miljöns värde (aa, s 27-38). Det är i huvudsak ett teoretiskt resonemang med referenser till några av de få studier som finns och som utgår från olika intressegrupper. I korthet anges att:

- företagarna med företag i olika utvecklingsstadier och av olika typ har skilda intressen. Det har i allmänhet varit utifrån de "lönsamma tillväxtföretagens" perspektiv som inventeringar och anvisningar om arbetslivets behov av miljö gjorts;

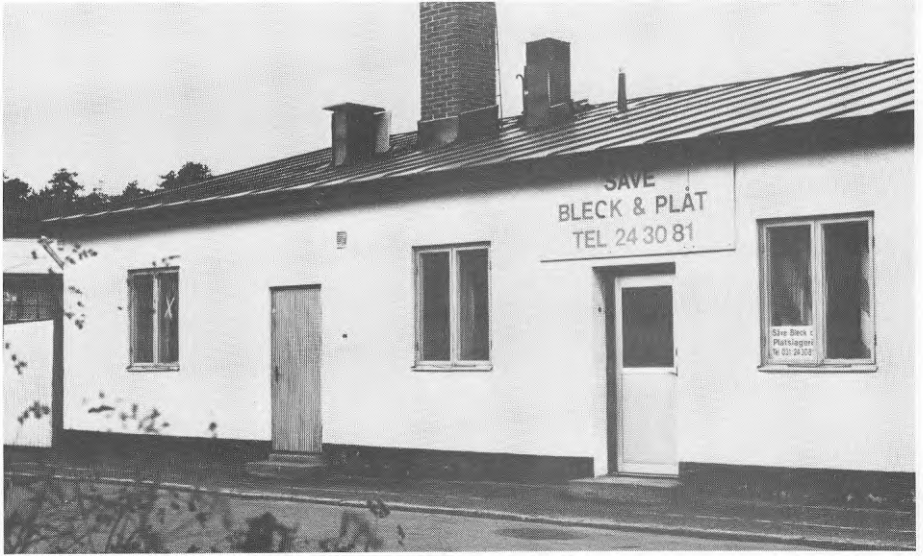
- de anställda finns i helt skilda företag och har olika villkor och uppfattningar;
- fastighetsägarna också har olika uppfattningar om miljön p g a de är ägare av olika anledningar;
- myndigheterna, som i huvudsak representeras av kommunen, ser på äldre arbetsområden utifrån olika ansvarsområden med olika makt och befogenheter ("bestämmanderätter"). T ex som ägare, som planläggare eller som politiskt ansvarig. De dominerande intressena i kommunen förändras dessutom över tiden.

Kunskapsöversikten visar att det behövs konkret kunskap om de olika intressenternas förhållanden och uppfattningar i äldre arbetsområden. Och hur detta i sin tur påverkar områdenas utveckling. Framförallt innebär de skiftande intressena att berörda intressenter måste få träda fram vid varje särskild förnyelsesituation. Då ingen intressent har resurser och möjligheter att förändra hela områden själv är intressentmedverkan också en förutsättning för förnyelse.

Vad har projektet lärt oss?

Kungsstensprojektet innebar en möjlighet att kartlägga Kungsstens bebyggelse i detalj (se framförallt Anders Törnqvist 1987, kap 4, s 67 ff). Analysen av dess värde har därefter skett mestadels utifrån *de befintliga* företagens synvinkel. Detta har gett viktiga och delvis nya insikter om samspelet mellan små företag och byggd miljö och pekat på de äldre arbetsområdenas funktion som verksamhetsmiljö och som en del av kommunens totala utbud av miljöer för verksamheter. De äldre arbetsområdenas kompletterande egenskaper i jämförelse med nya arbetsområden har trätt fram. Likaså att det finns egenskaper här som eftertraktas i nya områden men som är svåra att planera och bygga sig till.

Besiktningarna av byggnaderna i Kungssten bekräftar tidigare uppfattningar att det finns byggnader av mycket låg standard och i dåligt skick. Men det finns en än större andel byggnader i gott skick. Variationen inom området är stor. (Törnqvist 1987, s 70-75)

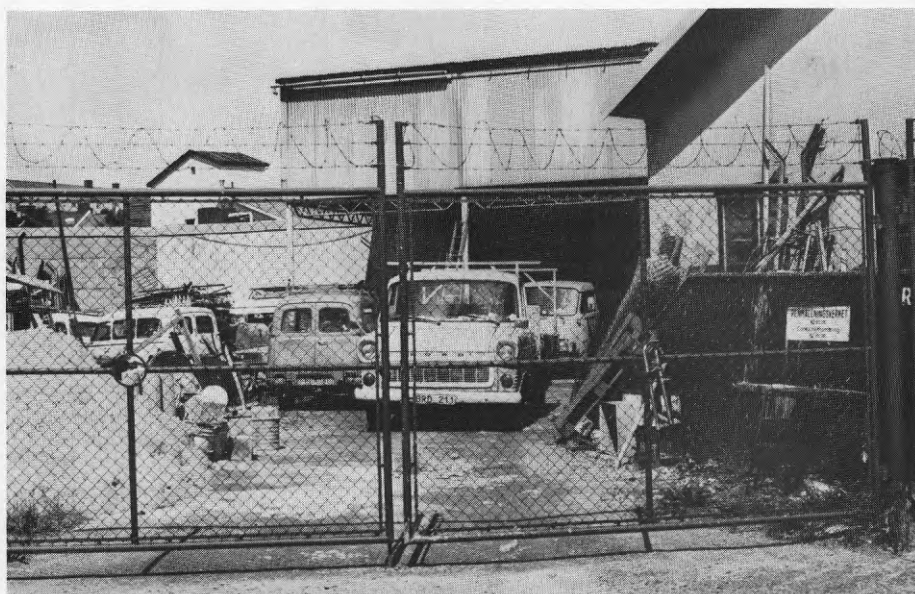
Figur 4.4. och 4.5. I Kungssten är variationen stor mellan byggnadernas utseende och standard. En stor andel av husen är dock i gott skick.

En väsentlig och svårföränderlig egenskap som byggnadernas husdjup har måttliga värden, vilket vanligen ger goda användningsmöjligheter. Många lokaler har begränsad transporttillgänglighet. Trånga gårdar och brist på lastkaj och hiss försvårar bekväm godshantering. För större delen av lokalarean finns dock hyggliga lastmöjligheter. (aa, s 75) Ventilationsstandarden bedöms som låg. Bebyggelsens förutsättningar för god energihushållning är ganska dåliga i området som helhet. (aa, s 71-74)

De drygt 250 parkeringsplatserna på annan plats än gata borde vara tillräckliga för området, men ligger troligen fel i förhållande till behoven. På sikt är förbättrad transporttillgänglighet, ventilationsstandard och energihushållning ett behov för flera fastigheter. (aa, s 75)

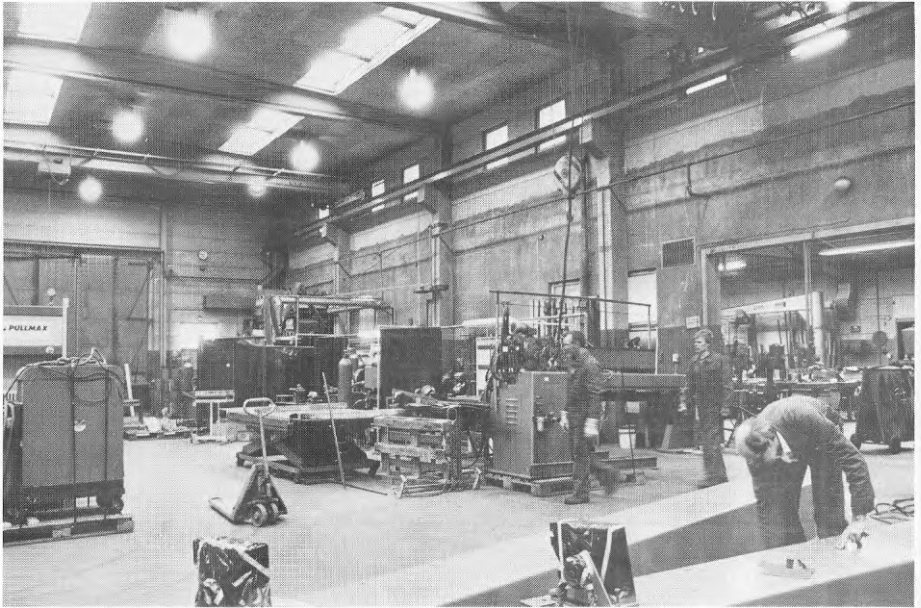
Vid tidigare kommunala inventeringar har större delen av bebyggelsen i Kungssten bedömts vara i behov av genomgripande åtgärder, alternativt rivning. Vid forskarnas

Figur 4.6. Gårdarna har många funktioner. Här finns parkering, lastplatser, upplag. På en del gårdar sker också tillverkning och service.

Figur 4.7. *Många lokaler har begränsad transporttillgänglighet. För större delen av lokalarean finns dock hyggliga lastmöjligheter. (Foto Christer Persson)*

Figur 4.8. *Företagens lokaler är i många fall rymliga och rationella. (Foto Anders Törnqvist)*

intervjuer har dock företagen framhållit rymliga och rationella lokaler som en fördel med Kungssten. Få klagomål har framförts även från företag i lokaler med dålig standard och i dåligt skick. (aa, s 18)

De oväntat få akuta bristerna i företagens produktions- och arbetsmiljöer beror på att *förmågan till anpassning mellan verksamheter och lokaler är stor*. Unga småföretag söker sig medvetet från sämre till bättre lokaler, där de till synes sämre lokalerna i ett område faktiskt kan anses vara bättre från såväl företagets som yrkesinspektionens synpunkt (se vidare om arbetsmiljö nedan, s 62). Företagen väljer också lokaler vars brister har mindre betydelse för just deras verksamhet. Den låga hyran möjliggör en hög utrymmesstandard med stora areor per sysselsatt, vilket kompenserar standardbrister (mer om hyran nedan, s 62). (aa, s 19)

Den text av Johansson och Strömquist (1979) *befarade negativa spiralen*, där en dålig fysisk miljö hämmar en sund företagsutveckling och svaga företag i sin tur försämrar den fysiska miljön, *bekräftades* därmed *inte* i Kungssten. Tvärtom verkar där finnas krafter som kompenserar och jämnar ut bristerna (Törnqvist 1987, s 19). Bakom många enkla och slitna fasader finns välskötta företag i ändamålsenliga lokaler.

Det framkom också i Kungsstensprojektet att en del av "skräpigheten" - en vanlig karakterisering av ett äldre arbetsområde - inte främst var knuten till olönsamma eller icke livskraftiga verksamheter, utan snarare till *brister i det reguljära underhållet* av området. (Bristande underhåll stod högst på företagarnas lista över problem i Kungssten!) Det finns en risk att "brokigheten" hos bebyggelsen och företagen i ett sådant område som Kungssten förväxlas med förslumningssymptom. Detta i sin tur kan medvetet eller omedvetet leda till sämre skötsel av allmän mark och privata fastigheter. Och att kommunen planerar att jämna ut standarden, alternativt ge området en helt ny standard. Sådana stämplingar kan utgöra allvarliga hot mot såväl enskilda områden som viktiga egenskaper för arbetslivet i den byggda miljön. (aa, s 118)

Gunnar Törnqvist pekar i sina studier av *kreativa miljöer* på den fysiska miljöns betydelse:

"Den kreativa miljön kan beskrivas som kulturellt mångsidig, rik på originell kompetens och präglad av goda kommunikationsmöjligheter både inåt och utåt. För de inre

Figur 4.9. Problem i Kungssten är dåligt gatuunderhåll och brist på lämpliga parkeringsplatser. (Foto Anders Törnqvist)

kommunikationerna tycks fysisk närhet ha stor betydelse. De kompetenser som behövs tar tid att bygga upp. För en betydande synenergieffekt krävs mångfald och variation. Man kan också göra iakttagelsen att verksamheterna i den kreativa miljön var för sig ofta är småskaliga. De utvidgas inte genom tillväxt utan genom delning.¹⁾ Likformighet, uniformitet och homogenitet bildar ingen bra grogrund för kreativa processer." (Andersson m fl 1984, s 116, citerad i Törnqvist 1987, s 35)

Anders Törnqvists kommentar till citatet är att dessa kännetecken på kreativa miljöer också kan ges negativa

¹⁾ På den video ("Förslumning eller kreativ utveckling? Hur skall kommunen planera för äldre arbetsområden?") som forskargruppen låtit göra för att visa hur Kungssten fungerar utifrån verksamheternas synvinkel, finns ett företag som är ett tydligt exempel på tillväxt genom delning. Företagsledaren vill själv arbeta med att utveckla produkter. Tillverkning görs endast av de första exemplaren av en ny produkt. Serieproduktionen läggs ut på andra företag. Utifrån ett "endimensionellt" perspektiv kan dock ett sådant här beteende lätt tolkas som en brist hos företaget att inte expandera.

benämningar: trängsel, oordning, bristande enhetlighet och effektivitet, osäkerhet och konflikter. Och detta är egenskaper som oftare tillskrivs äldre arbetsområden än att de beskrivs som kreativa miljöer. (Törnqvist 1987 s 35) *Är det kanske så att egenskaper som många människor uppfattar enbart negativt - som trängsel, oordning, störningar och konflikthanterande - också kan ses positivt? Som nyttiga och nödvändiga förutsättningar för kontakt, samverkan och skapande av nya livsdugliga inslag i arbetslivet?* (Törnqvist 1987, s 46) ¹⁾

Vad ansåg då företagen i Kungssten om dessa egenskaper? Trängseln på gatorna uppfattas som ett stort problem. Här söker man fortfarande lösningar även om projektet har förbättrat framkomligheten något. Men, företagen vill inte ha "totallösningar" som man upplever också ger nackdelar. Exempel på sådana är enkelriktning av gatorna i området, som ger problem vid in- och utfarter, och utökat parkeringsförbud, som blir besvärligt och ökar myndighetskontrollen. Företagen löser idag en hel del trängselproblem genom att känna till varandras rörelser och genom tillsägelser grannar emellan. Denna anda vill man inte bryta. Förslag att sätta upp plank mellan fastigheter - för att öka den visuella likformigheten och ordningen i området - vann inget gehör bland företagen. Man ville behålla den visuella kontakten med varandras verksamheter. (Birgersson 1987, s 83-86 och Törnqvist 1987, s 117-118)

Företagen uppfattar ordning olika. I Kungssten finns företag som för sin vidare utveckling kräver större representativitet i den yttre miljön. De tenderar att flytta vidare. Några vill ha en prydligare miljö, men ser möjligheter att åstadkomma detta med enkla medel, t ex förbättrat underhåll. Andra är toleranta därför att de utnyttjar olikartade företags tjänster, t ex bilverkstäderna i området. I det stora hela uppskattas mångfalden bland verksamheterna och lokalerna. (Törnqvist 1987, s 98 och 118)

¹⁾ Kanske är detta ett viktigt "spår" att arbeta vidare med. Vi kan idag se effekterna av en stadsplanering som försöker eliminera konflikter, trängsel, oordning. Det leder till områden där varje enhet fungerar bra, men samtidigt blir det gemensamma livet torftigt. I "The Fall of Public Man" av Richard Sennet (1977) - refererad av Tage Wiklund (1989) - diskuteras drivkrafterna till denna utveckling på ett sätt som jag tycker stämmer med tankar som vår forskning väckt. Sennet menar att om inte planeringen underlättar för ett gemensamt liv i staden - som bygger på människans förmåga att handla opersonligt - så växer misstron och intoleransen mellan människor som inte känner varandra. Gator och torg blir farliga arenor. Och människan undanhålls möjligheten att konfronteras med det okända och därmed också förmågan att ifrågasätta de rådande villkoren för sitt liv. (Wiklund 1989, s 97-103)

Men vad är då *miljöns betydelse för företagandet*? Kan den stärka eller hindra skaparkraften? Lena Jarlöv (1987) diskuterar vad "kreativt arbete" kan vara (se ovan 4.1.1, s 39) och tolkar intervjuer av några företagare i Kungssten (och Nääs Företagscenter) ¹⁾ utifrån några begrepp. De viktigaste slutsatserna redovisas här:

■ *Identitet, skönhet, inspiration*

Miljön i Nääs förstärker företagarnas identitet. Företagarcentret betraktas med intresse och uppskattning från omvärlden. Helt naturligt faller något av denna glans på företagarna, som därmed stärks i sin självkänsla och positiva attityd till området. Kungssten däremot har inget av denna glamour över sig. Det är gammalt, inbott och ordinärt. I den mån någon utomstående visar intresse för området så beror det på negativa faktorer som att det är slitet och nedgången och behöver rustas upp. Företagarna intar därför en försvarsställning när det gäller miljöns utseende. Här finns dock förutsättningar hos företagarna och deras verksamheter till identitet och inspiration. (aa, s 60-62) Att vara lyhörd för befintlig identitet och möjligheter att skapa en sådan är viktig både vid nyetablering och förnyelse av äldre arbetsområden. (aa, s 69)

■ *Mångfald, variation - likhet*

Om man inte kan spåra någon hänförelse över skönheten i miljön hos företagarna i Kungssten så kan man ändå finna starka uttryck för trivsel, som tycks bero på människorna i området och den mångfald av verksamheter som de representerar. (aa, s 62)

Den medvetna välformulerade visionen som genomsyrar Nääs saknas i Kungssten. Där finns istället företagarnas varierande föreställningar om området. ²⁾

¹⁾ Se 4.1, not på s 38 för en presentation av Nääs Företagscenter.

²⁾ Arbetet inom förnyelseprojektet med arbetsböcker torde ha gett en del gemensamma uppfattningar bland de verksamma i Kungssten om området och vilken förnyelse som är önskvärd och möjlig. Detta är ett arbete som inte syns och som det är svårt att mäta effekten och betydelsen av. En hypotes är att ett arbete med att utveckla gemensam syn på framtiden kan ha stor betydelse och i sig

Dessa är handfasta och jordnära och går i stort ut på att stärka och trygga de nuvarande kvaliteterna i Kungssten och bevara den mångfald och variation som finns. (aa, s 62)

Men det finns också indikationer på att ett visst mått av likhet mellan företagen är en gynnsam faktor. T ex att kunna låna saker av varandra, utveckla samarbete. "Social likhet" som klasstillhörighet, utbildningsnivå och livsform har betydelse för gemenskapen företagen emellan. Men det finns också tecken på att betydelsen av den "sociala likheten" minskar eller upphävs av viktigare gemensamma intressen. (s 62-63)

Denna motsägelsefulla bild leder till slutsatsen om en balans mellan mångfald och likhet, åtminstone tills vi vet mera om vilka komplicerade nätverk, klassöverskridanden och värderingskonfrontationer som finns i arbetsområden med småföretagare. (aa, s 70)

■ "*Frihet från hinder*"

Ett av de viktigaste kraven för ett smidigt företagande är frihet från hinder. Företagaren behöver lokaler som tillåter dem att koncentrera sin verksamhet på själva företaget och inte splittras av en massa omständigheter runt omkring. Att eliminera yttre hinder eller i varje fall reducera dem till ett minimum förefaller vara en rimlig målsättning för att uppmuntra småföretagande. Det finns emellertid anledning att fundera över vad som betraktas som hinder och besvär för olika människor. Det är tydligt att många praktiskt inriktade företagare uppfattar "pappersexercis" och "byråkrati" som nästan oöverstigliga hinder medan andra snarare ser dem som en stimulerande utmaning. De senare kanske i stället uppfattar läckande rör eller för små rum som stora problem medan den praktiske företagaren med lätthet fixar till rören och slår ut några väggar.

generera förnyelseåtgärder. I Nääs lades det ner mycket arbete på att sprida och skapa en gemensam vision kring företagscentret. Det vore intressant att se visionärt arbete som ett planerings- och genomförandemedel - i direkt anslutning till politiska avsikter - och studera dess möjligheter vidare. Björn Gustavsen (1984) tar också upp "värdenas" betydelse som kraftfält vid förändringar och betydelsen av att de berörda människorna medverkar vid utformandet av dem. (s 27)

Det är alltså viktigt att se att frihet från hinder kan ha mycket varierande innebörd för olika företagare. (aa, s 66)

Att kunna påverka, förändra och utvidga sin miljö är också en viktig del i att eliminera yttre hinder. I Näås har denna möjlighet varit stor fram tills dess att alla utrymmen tagits i anspråk. I Kungssten är möjligheterna mer begränsade, men variationerna är stora mellan olika fastigheter. (aa, s 66)

■ *Billig hyra*

I både Kungssten och Näås framhåller de flesta företagarna vikten av låg hyra. "Ur företagarens perspektiv kan låg hyra bidra till den "frihet från hinder" som kan göra företagandet till något angenämt och lustbetonat." (aa, s 67) (Den låga hyrans betydelse tas också upp av Törnqvist 1987, s 103 och Birgersson 1987, s 35 och 47. Se även ovan, s 57) ¹⁾

Lena Jarlövs analys belyser värdet av de självvuxna kvalitéer som ännu finns kvar i äldre industriområden. De har tagit lång tid att växa fram men kan snabbt förstöras genom ovarsamma ingrepp. Att nyskapa dem är en mödosam och svår process. Ovanstående egenskaper bör och kan också beaktas när man etablerar nya områden. Men det är en svår uppgift om resultatet inte bara skall bli kulissarkitektur. Någon reell variation och mångfald, som speglar många olika skapande individers tankemöda och verksamhetslust kan det aldrig bli. (Jarlöv 1987, s 72)

Inom ramen för forskningsprojektet undersöktes också *arbetsmiljön* (Törnqvist 1987, kap 7). Den preliminära och

¹⁾ "Småföretagsekonomerna" (Ericson, m fl 1985) som undersökte företagen i Kungssten, anser att hyrans storlek inte har någon större betydelse - annat än för de "omogna företagen", dvs sådana som befinner sig i tillväxtfas. När de uppnått sin mognad bör de ha god lönsamhet och hyrans storlek spelar inte längre så stor roll. Det faktum att så många företag i Kungssten inte vill växa och därmed aldrig uppnår sin mognadsfas anser "småföretagsekonomerna" bero på kunskapsbrister hos företagarna och brist på föredömen, eftersom de företag som växer flyttar från området. Med stöd av anvisad litteratur (Hjalager & Lidgaard 1984 och Beckérus & Roos 1985) ifrågasätter Lena Jarlöv (1987, s 67) detta resonemang. Hon menar att det bygger på ett förenklat synsätt på de drivkrafter som ligger bakom företagandet.

ganska konventionella uppfattningen att i ett äldre område med många småföretag har arbetsmiljön stora brister fick i Kungssten knappast något stöd. I få fall delade företagaren forskarens bedömning att verksamheten i lokalen medförde arbetsmiljöproblem. Och tillsyningsmyndigheterna hade i stort sett samma uppfattning som företagarna. Inventeringen var dock inte särskilt grundlig eller omfattande, framförallt efterforskades inte de anställdas uppfattning på ett systematiskt sätt. I vissa fall var de anställda med och fyllde i arbetsboken, men detta ledde inte till några speciella klagomål på arbetsmiljön. (De anställda i vanlig mening är också ganska få i Kungssten, särskilt bland serviceföretagen. Endast 14 företag av totalt mer än 40 har mer än 4 regelrätt anställda som ej är familjemedlemmar el dyl.) (aa, s 111-114)

Kungssten utmärks av att relativt få lokaler ägs av nyttjande företag. Små *fastighetsägare* äger en relativt stor andel. Både egennyttjarna och småägarna har ägt sina fastigheter länge. De stora fastighetsägarna, som är professionella bygg- och fastighetsbolag, har köpt fastigheter i Kungssten under senare år. (aa, kap 5)

De stora fastighetsägarna har de markant största och mest värdefulla byggnaderna. Egennyttarna har de minsta byggnaderna och småägarna de sämsta. Ingen av fastighetsägarna (samtliga intervjuades) har någon plan för underhåll och upprustning av sina byggnader. Detta sker efter hyresgästernas behov eller klagomål. De flesta fastighetsägarna tror att Kungssten kommer att behålla sin karaktär av småindustriområde - av medelstandard - under överskådlig tid. (aa, s 80-82)

Uthyrningen sker i de flesta fall med tvåårskontrakt och indexreglerad hyra, vanligen till 100%. Hyran exkluderar i de allra flesta fallen värmekostnader och inre underhåll. De stora fastighetsägarnas hyror ligger i genomsnitt betydligt högre än småägarnas (334kr/kvm kallhyra mot 234 år 1985). De stora ägarnas byggnader befinner sig i bättre skick och standard, men totalt sett finns inte något tydligt samband mellan hyra och t ex byggnadstaxeringsvärdet. Företag som flyttat in senare har högre hyror än äldre företag p g a att man försöker höja hyran när ett nytt kontrakt skall skrivas. Detta är också orsak till att hyran är högre i de stora fastighetsägarnas lokaler som har den största omsättningen på hyresgäster. Anders Törnqvist ser i sin analys risker i såväl småägarnas låghyrepolitik som i de stora företagens snabba omsättning av hyresgäster. (aa, s 81-85)

Förnyelseförsöket då intressenterna i Kungssten fyllde i arbetsböcker gav ingen ytterligare ledtråd till fastighetsägarnas syn på miljön och dess förnyelse. Enstaka fastighetsägare lämnade in arbetsböcker och deltog i anslutande möten. De utkristalliserades dock inte som en speciell intressegrupp. (Birgersson 1987, s 73)

"Kommunens" värdering av miljön i Kungssten registrerades i forskningsprojektet genom intervjuer av tjänstemän och genom dokumentation av möten. I kommunens projektgrupp satt tjänstemän från olika förvaltningar med skilda ansvar och intressen. Den utifrån intervjuer och mötesanteckningar rekonstruerade "planeraruppfattningen" kan dock vara betecknande för inställningen i stort - i början på projektet hos de flesta planerarna gentemot problemen i Kungssten. Något förenklat kan den beskrivas så här:

- bedrövlig p-situation
- området är fullbyggt, behöver struktureras om
- trångbott, företagen kämpar med provisorier innan de flyttar
- vissa byggnader i mycket dåligt skick
- för lite grönska
- lite för många bilverkstäder.

(Birgersson 1987, s 80-81)

Samtidigt fanns det hos tjänstemännen i projektgruppen, varav de flesta hade erfarenheter från förnyelsearbeten i äldre arbetsområden sedan tidigare, ett intresse av att lyssna till de verksamma i området och försöka svara mot deras prioriteringar. (Jämför ovan med företagarnas uppfattningar om miljön)

Kommunens projektgrupp kom att engagera sig hårt i arbetet med att få fram önskemålen hos de verksamma om en fungerande yttre miljö. Och att få företagarföreningen till en part som representerar området och som kommunen kan förhandla med. Någon "egen" prioritering av kommunens olika intressen som företagarföreningens motpart gjordes inte.

Hur skulle en "kommunal värdering" av miljön kunna se ut? Om man utgår från kommunens näringslivsintresse? Lisbeth Birgersson (1987) diskuterar möjligheten att beskriva varje arbetsområde så att dess betydelse för näringslivet i regionen träder fram. Sådana beskrivningar skulle kunna bli ett

arbetsinstrument för kommunens planerare och beslutsfattare.

Begreppet allmän *verksamhetsmiljö (AVM)* är ett försök i denna riktning. AVM utgörs av den fysiska, ekonomiska och sociala miljön i ett område, *byggnader och företag tillsammans*. Den allmänna verksamhetsmiljön i olika områden har växt upp under lång tid, den förändras vanligen långsamt och är *en viktig infrastruktur för regionens näringsliv*. Till skillnad från enskilda byggnader och företag är den framförallt *kommunens ansvar* att förvalta. (aa, s 51-56)

Sammanfattning och slutsatser inför fortsatt forskning

Hurudan är miljön och hur värderas den? Den ingående undersökningen av byggnader i Kungssten bekräftade tidigare uppfattningar om äldre arbetsområden att det finns byggnader av låg standard och i dåligt skick. Men det finns en än större andel byggnader i gott skick. Variationen inom området är stort. Utöver rena besiktningar har forskargruppen genomfört intervjuer, deltagit i möten och följt arbetsboksarbetet. Detta arbete har lett till följande ståndpunkter:

- *Den befarade negativa spiralen*, där en dålig fysisk miljö hämmar en sund företagsutveckling och svaga företag i sin tur försämrar den fysiska miljön, (vilket t ex Johansson och Strömquist 1979 för fram) *bekräftades inte* i Kungssten. Tvärtom verkar det finnas krafter som kompenserar och jämnar ut bristerna. En del av de enkla och billiga lokalerna i Kungssten visade sig vara förvånansvärt ändamålsenliga för mindre företag. *Förmågan till anpassning mellan verksamheter och lokaler är stor*. Företagen väljer lokaler vars brister har mindre betydelse för just deras verksamhet. *Låg hyra möjliggör en hög utrymmesstandard*, vilket också kompenserar standardbrister. En hel del av "skräpigheten" i Kungssten var inte främst knuten till olönsamma eller icke livskraftiga verksamheter, utan snarare till *brister i det reguljära underhållet* av området.
- I debatten om "*kreativa miljöer*" ger Gunnar Törnqvist (i Andersson m fl 1984) exempel på kreativa miljöegenskaper: *kulturell mångfald, närhet, mångfald och variation, småskaliga verksamheter*. Vad är skillnaden mellan sådana "*kreativa miljöer*" och äldre arbetsområden som brukar beskrivas med ord som *trängsel, oordning, bristande enhetlighet och effektivitet, osäkerhet och konflikter*? Är

den hårfin? Är det kanske så att det handlar om en uppsättning egenskaper som både kan uppfattas negativt och som nyttiga och nödvändiga förutsättningar för kontakt, samverkan och skapande av nya livsdugliga inslag i arbetslivet? ¹⁾

Något entydigt svar på vad det är som i Kungssten främjar kreativitet fick vi inte. Troligen främjas *olika typer av kreativitet* av olika miljöegenskaper. Kanske är det relevant att skilja på *produkt-, kompetens- och affärskreativa* (se ovan 4.1.1, s 39) *miljöer*? En sak är dock säker: fortsatta studier av äldre arbetsområden kan ge viktiga bidrag till att förstå vad en kreativ miljö är.

- Den preliminära och ganska konventionella uppfattningen att i ett äldre arbetsområde med många småföretag har *arbetsmiljön* stora brister, fick i Kungssten knappast något stöd. Inventeringen var dock inte särskilt grundlig eller omfattande, framförallt efterforskades inte de anställdas uppfattningar på ett systematiskt sätt. Detta återstår att göra.
- Vanligt är att planerare bedömer ett områdes behov av förnyelse utifrån bebyggelsestandard och områdesutformning. Mätstocken brukar vara nya områden. Äldre områden värderas lågt. En hel del kommunala tjänstemän bedömde troligen Kungssten på detta sätt innan förnyelseprojektet kom igång (se "planeraruppfattningen" ovan, s 64). Ser man hur företagarna värderar och utnyttjar miljön får den ett annat (högre) värde. Är det möjligt att kommunen skulle kunna beskriva varje arbetsområde så att dess betydelse för företagarna och näringslivet i regionen träder fram? För detta ändamål för vi fram begreppet *allmän verksamhetsmiljö (AVM)*. Det skall ses som en riktningangivelse för fortsatt forskning och utvecklingsarbete kring frågan: Kan verksamhetsmiljö beskrivningar bli ett arbetsinstrument som kan överbygga gapet mellan stadsförnyelse och näringslivspolitik?

Kungsstensprojektet visar att mångas uppfattningar om hur

¹⁾ Ett intressant spår för vidare forskning är att anknyta denna fråga till den aktuella diskussionen om stadsplaneringens sociala effekter. Håller vi på att bygga bort sådana möjligheter till kontakt som stärker gemensamm handling och främjar kreativitet? (Se vidare t ex Richard Sennet 1977)

miljön är i ett äldre arbetsområde och vad som behöver göras stämmer dåligt med förhållandena där och hur miljön uppfattas av småföretagarna. Mycket tyder också på att kunskaperna om hur småföretag fungerar är små.

Beskrivningarna i forskningsprojektet av förhållanden i Kungssten är därför viktiga kunskapsbidrag i sig. Att illustrera Kungsstensföretagens villkor i en videofilm var också ett viktigt steg i att sprida och fördjupa planerarnas uppfattningar om småföretagandet.¹⁾ *Fler ingående beskrivningar över småföretagssamhet och hur den samspelar med olika verksamhetsmiljöer behöver göras och spridas till beslutsfattare.*

¹⁾ Genom arbetet med denna video har det blivit tydligt att videofilm kan ge bilder och uppfattningar som text- och statistikbeskrivningar inte förmår. Förmedlingen är också mer direkt mellan aktörerna på filmen och de som ser videon. Forskarnas anseende och betydelse behöver inte påverka förmedlingen i lika hög grad som när det gäller skriftliga och muntliga framställningar.

4.1.4. SAMSPELET MELLAN ARBETSLIV, BYGGD MILJÖ OCH FÖRNYELSE

Vilken kunskap utgick vi ifrån?

Utgångspunkten för forskningsprojektet *Förnyelse av äldre arbetsområden* var dels kartlagda problem hos arbetslivet och bebyggelsen i äldre arbetsområden (se ovan) och dels uppfattningen att äldre arbetsområden utgör en såväl näringspolitisk och social som stadsmässig, kulturhistorisk och ekonomisk *resurs* som kan utnyttjas bättre (projektrapport 4, s 1). I kunskapsöversikten (s 9) och program (t ex projektrapport 4, s 2) poängteras vilken tillgång äldre arbetsområden är i staden. De har i allmänhet centrala lägen, goda kommunikationer, närhet till service, uppbyggd infrastruktur och existerande företagsmiljöer.

Som resurs kunde även gälla vad andra forskare pekat på: att företag med låg lönsamhet och byggnader med låg standard är oundvikliga och nödvändiga inslag i en start och utvecklingsmiljö som trots allt är väsentlig för regionens näringsliv (projektrapport 4, s 2).

Äldre arbetsområden som resurs var motivet till att *förnyelse* sågs av forskare och tjänstemän i kommunen som ett alternativ till sanering för annan markanvändning. När förslaget till forskningsprojektet lades fram 1981 för Göteborgs kommun och BFR angavs följande vägande skäl för förnyelse:

- förbättra miljön och servicen för de anställda
- utnyttja redan gjorda investeringar i teknisk försörjning, gatunät mm
- utnyttja befintliga byggnader, anläggningar och produktionsmedel
- utnyttja läges fördelarna, dvs goda kommunikationer och närhet till serviceverksamheter och bostadsområden
- hushålla med energi
- ge plats för sysselsättningsintensiva verksamheter med behov av centralt läge
- ge plats för nystartade företag
- ta tillvara och utveckla kulturella, sociala och stadsbildsmässiga värden
- begränsa råmarksexploateringen och hushålla med natur- och jordbruksmark

- bibehålla eller förbättra en regional fördelning av arbetsplatser och bostäder (PM 1981-08-13, Göteborgs kommun och projektrapport 1, s 9).

De flesta av skälen avser ett bättre utnyttjande av gjorda investeringar och befintliga resurser utifrån ett huvudsakligen *kommunalt förvaltningsansvar*. Några betonar läge, kommunikationer, miljö, etc ur ett *kommunalt stadsplaneansvar*. Två skäl har en anknytning till *kommunens näringslivsansvar*. (Ohlsson 1984 och Birgersson 1987, s 109).

Ett annat näringslivsintresse nämndes inte i texten: de befintliga företagens behov och utvecklingsmöjligheter. Det fanns dock hos de direkt berörda tjänstemännen och forskarna redan från början och det framträdde tydligare ju längre förberedelsearbetet för kommunens förnyelsearbete fortskred. Förnyelsearbetet i Kungssten kom i praktiken att handla om att förbättra den fysiska miljön utifrån de befintliga företagens önskemål.

Ytterligare en utgångspunkt för förnyelseprojektet var att förnyelsen skulle vara *varsam*. Göteborgs kommun har i sitt översiktliga utredningsarbete - som pågått parallellt med förnyelseexperimentet i Kungssten - använt sig av nedanstående beteckningar för äldre arbetsområdens behov av och mål för förändring. De anger förändringsgrad av funktion och bebyggelse. Varsam förnyelse förekommer här som en av beteckningarna (Sylwan 1987).

Funktions- föränd- ring	Fysisk förändring	Be- fintl. verks.	Ny verksamhet		
			Delvis	Överv.	Helt
Yttre upprustning					
Varsam förnyelse					
Förnyelse					
Total- sanering					

Figur 4.10. Förnyelse av äldre arbetsområden graderad utifrån funktions- och fysiska förändringar. (Sylwan 1987)

Varsamheten i förnyelseprojektet i Kungssten motiverades dock av flera skäl, bl a för att:

- minska risken att gå för hårt fram och förstöra ömtåliga kontaktnät och värdefull bebyggelse (projektrapport 4, s 4)
- medel för förnyelse av äldre arbetsområden är begränsade hos kommunen, men även hos fastighetsägare och företag i de berörda områdena (projektrapport 4, s 4)
- kunna engagera i områden befintliga initiativ och medel i en samverkansprocess (projektrapport 1, s 104)
- kunna utveckla kunskap om samspelet arbetsliv - byggd miljö som underlag för åtgärder (projektrapport 4, s 5).

Sådana varsamhetskrav ger förnyelsen en *processdimension*. Målen för förnyelsen blir tids- och platsberoende.

Målen för den varsamma förnyelsen söktes i Kungssten i första hand hos verksamheterna. Det är utifrån denna inriktning som kunskap kom att utvecklas i forskningsprojektet om samspelet mellan arbetsliv, byggd miljö och förnyelse. Vår tidigare erfarenhet av detta samspel byggde på sammanställningar av "praktiska" erfarenheter av olika förnyelseprojekt med olika inriktningar, t ex:

- upprustning av den yttre miljön (Ringön och Marieholm i Göteborg)
 - genomgripande omvandling av verksamhetsstrukturen (Lövholmen i Stockholm)
 - utveckling av den befintliga verksamhetsstrukturen (Holmens i Örebro och Crawford Street-området i Rochdale)
- (Projektrapport 1, s 13-25)

Vad har projektet lärt oss?

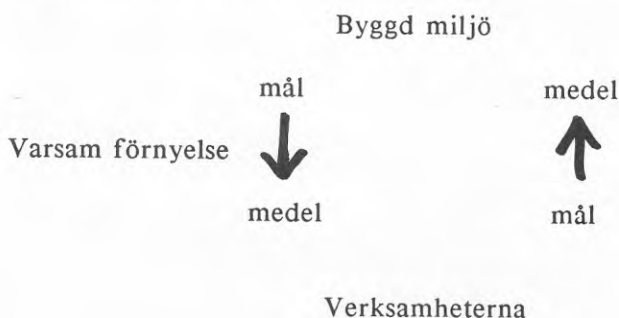
Utgångspunkter för kommunens utvecklingsprojekt var allmänna förvaltnings-, stadsplane- och näringslivspolitiska motiv. "Varsam förnyelse" används i Göteborgs kommun som en av flera beteckningar som var och en utgör en "sammanfattande" målgradering av hur mycket ett område skall förändra sin funktion och bebyggelse.

I samarbetet mellan kommunen och forskargruppen utvecklades

dock en annan varsam-förnyelse-ansats. Den hade ambitionen att ta hänsyn till förhållandena i området, ss kontaktnät, och att mobilisera områdets intressenter till att delta i förnyelsearbetet. Den nya ansatsen karakteriseras av att den är :

- varsam mot verksamheterna/verksamhetsmiljön
- en process där slutmålen inte är givna från början, utan preciseras hela tiden mellan områdesintressenterna och kommunen.

Om man som i Kungsstensprojektet utgår från verksamheterna, blir den *byggda miljön ett medel* snarare än ett mål. Den blir *en del i områdets verksamhetsmiljö*.

Forskargruppens undersökningar av hur Kungsstensföretagen fungerar i sina lokaler och i sin omgivning visar att den byggda miljön här har beaktansvärda egenskaper som en del av områdets verksamhetsmiljö.

Detta talar för att *kommunerna bör fördjupa sina kunskaper om hur den byggda miljön fungerar i äldre arbetsområden som medel för verksamheterna i kommunen* - eller som delar av det samlade utbudet av verksamhetsmiljöer - innan man bestämmer sig för förändringsgrad och innan åtgärder sätts in olika områden.

Detta behöver inte nödvändigtvis leda till att kommunen lägger ner ett omfattande arbete på att samla in denna detaljerade kunskap innan man gör något. Snarare skulle det i *första hand* kunna leda till *en mer tolerant och avvaktande attityd* där man inte spekulerar så mycket i olika företagstypers och områdets utveckling utan inriktar sig på *grundläggande underhåll/förvaltning* av infrastrukturen och *information* om de

möjligheter som stadsbygden redan nu erbjuder för i första hand småföretagen. (Törnqvist 1987, s 122).

En kommun ändrar genom sin verksamhet - medvetet eller omedvetet - utbudet av miljöer och rutiner så att man hindrar respektive underlättar för olika typer av företagsamhet. Därmed påverkar kommunen på sikt det lokala näringslivet. Därför är det viktigt att *kommunen utvecklar egna näringslivspolitiska ståndpunkter* inför förnyelse av äldre arbetsområden. Detta kan göras utifrån:

- *en lokalkännedom* i varje område, vilken kan formaliseras till *områdesbeskrivningar*. Här för forskargruppen fram begreppet *allmän verksamhetsmiljö* (se ovan 4.1.3, s 65). AVM är ett försök att rikta intresset på verksamhetsmiljön - där den byggda miljön är en del och verksamheterna och deras samspel med varandra är den andra - och att hitta former för att beskriva den.
- *en bedömning* av varje områdes verksamhetsmiljö som en del av regionens totala utbud av verksamhetsmiljöer.
- *kunskap* om vilka samband det finns mellan olika typer av företag, deras miljökrav och möjliga insatser från kommunens sida. (En del sådana samband har diskuterats i forskningsprojektet, dock utifrån ett begränsat empiriskt material. Se t ex Birgersson 1987, s 46-50 och Jarlov 1987, s 66 och 69 ff.)

Med olika insatser för att förnya eller komplettera kommunens verksamhetsmiljöer och rutiner (för att stödja olika företags anpassning till nya lokaler och miljöer) kan kommunen på längre sikt *bygga upp en bebyggelsestruktur* för det lokala näringslivet som bygger på ett näringslivsstrategiskt tänkande.

Sammanfattning och slutsatser inför fortsatt forskning

Det finns viktiga samband mellan företag, byggd miljö och kommunala förnyelsestrategier och näringslivsintressen. Forskningsprojektet pekar mot att en varsam förnyelse som inriktas mot:

- verksamheterna/verksamhetsmiljön och
- en process där målen preciseras i en dialog och förhandlingsprocess mellan områdesintressenterna och kommunen

utvecklar kunskapen om dessa samband. Vi befinner oss då i en *generativ planeringsansats*. Kunskap för och om planering genereras i en ömsesidig *lärprocess*. Intresset lyfts från teorier om hur förhållanden är/borde vara till hur man utvecklar processer för att förstå och pröva.

Arbetet med en sådan process har lett till ståndpunkter och ideer till fortsatt forskning. Exempel:

- Behovet av ökad kunskap om samband behöver i och för sig inte innebära att en kommun går in i omfattande planerings- och förnyelseprocesser, utan i första hand hittar former för förbättrat underhåll, kontinuerlig förvaltning. Hur kan sådana former utvecklas?
- En öka lokalkännedom i arbetsområden kan formaliseras till områdesbeskrivningar. Kanske kan områdesbeskrivningar och nya förvaltningsformer stödja varandra och utvecklas parallellt.
- Det är angeläget att också *fortsätta kunskapsutvecklingen om sambanden mellan företag och byggd miljö*. Ett sådant arbete kan stödja kommuner som är intresserade av att utveckla förvaltnings- och förnyelsestrategier baserade på ett näringslivspolitiskt tänkande. Forskningsinsatsen kräver i jämförelse med Kungsstensprojektet både en breddning av urvalet av företag och miljöer och nya avgränsade fördjupande studier.

Detta forskningsprojekt ger exempel på hur arbetsliv - byggd miljö - förnyelsestrategier hänger ihop. Ståndpunkter om miljön i Kungssten och dess kommunala betydelse ledde till val av förnyelseväg, vilken i sin tur gav förändrade ståndpunkter om arbetslivet och miljön i området och om kommunens planering, vilket i sin tur lett fram till nya förvaltnings/förnyelseansatser att pröva, som... Kan en sådan *generativ förnyelseplanering bli en del av en kommuns handlingsrepertoar? Som forskningsansats är den kunskapsutvecklande, men också krävande*. T ex att i forskningen kunna skilja ut och hantera uppfattningar om vad som är, vad som tänkt var av vem, vad som gick, vad som borde göras av olika parter, osv. Forskningsproblem uppstår också kring förhållandet att forskarna inte bara tolkar vad andra gör och tänker, utan också själva är med och konstruerar förslag och handlar. (Se också 4.4, s 127)

4.2. Kommunal förnyelse- och utvecklingsplanering

4.2.1 FRÅN MODELLER ÖVER FÖRNYELSEPROCESSER TILL FRÅGOR OM FÖRÄNDRINGENS VILLKOR

Vilken kunskap utgick vi ifrån?

I kunskapsöversikten beskrevs olika förnyelseförsök i äldre arbetsområden i Sverige och utomlands (England och Norge, framförallt). De kategoriserades efter följande angreppssätt:

- 1) Att förbättra den yttre miljön
- 2) Att genomgripande förändra verksamhetsstrukturen för att höja markutnyttjandet och förbättra miljön
- 3) Att bibehålla och utveckla verksamhetsstrukturen med fysisk omdaning som huvudsakligt styrmedel
- 4) Att utveckla en förhandlingsplanläggningsprocess (Projektrapport 1, s 13 ff)

En slutsats av kunskapsgenomgången var: " Olika ansatser av förändring/förnyelse av arbetsområden kan tänkas. Skall en förnyelse komma till stånd utan stora insatser av nytt kapital, måste den i stället i hög grad bygga på organisation av arbete och kapital. Det gäller att ta tillvara, utveckla och samordna de insatser och det förändringstryck som kan mobiliseras hos de olika intressenterna i området (...)... En förutsättning för att få till stånd en sådan förnyelseprocess är att områdets *intressenter kan identifieras* och deras önskemål om och förutsättningar för förändring kan klargöras. Av speciellt intresse är härvid företagets utvecklingspotential...Av vitalt intresse är slutligen att *finna samverkans- och genomförandeprocesser, som förmår samla och fokusera de latent förnyelsekrafterna till en områdesförnyelse.*" (Projektrapport 1, s 103)

Under en relativt lång förberedelsestid fortsatte analyserna av och diskussionerna av vilken förnyelseansats som forskargruppen och Göteborgs kommun skulle pröva. Valet av

område hängde också ihop med valet av förnyelseansats.¹⁾ Forskargruppen och representanterna för Göteborgs kommun valde till slut att utgå från en *förhandlingplanläggning där arbetsboksmetoden angav processens former i stort.*

Arbetsboksmetoden utvecklades i början på 1980-talet vid NIBR (Norsk Institutt for By- og Regionforskning) med Josh Oraug som en drivande person. Metoden prövades vid områdesförnyelse i bl a Kristiansand och Rjukan. (Wingne 1985, s 3 ff. Se också Haugstveit m fl 1982, Petersen 1982 och Oraug & Rutledal 1983) Metoden spreds till Sverige där den använts på många håll. (Se Mårtensson & Orrskog 1986)

Arbetsböckerna är det centrala hjälpmedlet som givit namn åt en helplaneringsprocess. Arbetsböckerna används för att ta fram intressen och mobilisera brukargrupper till att förhandla om och genomföra förbättringar.

Processen startar med att initiativtagarna till projektet sammanställer en första arbetsbok - en frågebok - som delas ut till alla berörda, t ex brukarna i ett förnyelseområde. Frågeboken presenterar lokala problem och frågar efter förslag till lösningar och vem som kan ansvara för att något görs. Inkomna svar och nya problem ställs samman till en andra bok - en svarsbok - som fylls i gruppvis. Här uppmanas brukarna att välja och prioritera bland olika förslag eller föreslå nya alternativ. Resultaten av grupparbetena sammanställs slutligen till en tredje arbetsbok - ett handlingsprogram. Den kan ses som ett bud till berörda myndigheter, organisationer m fl. (Wingne 1985, s 3-6) Brukarna organiseras samtidigt för att aktivt arbeta för olika åtgärder.

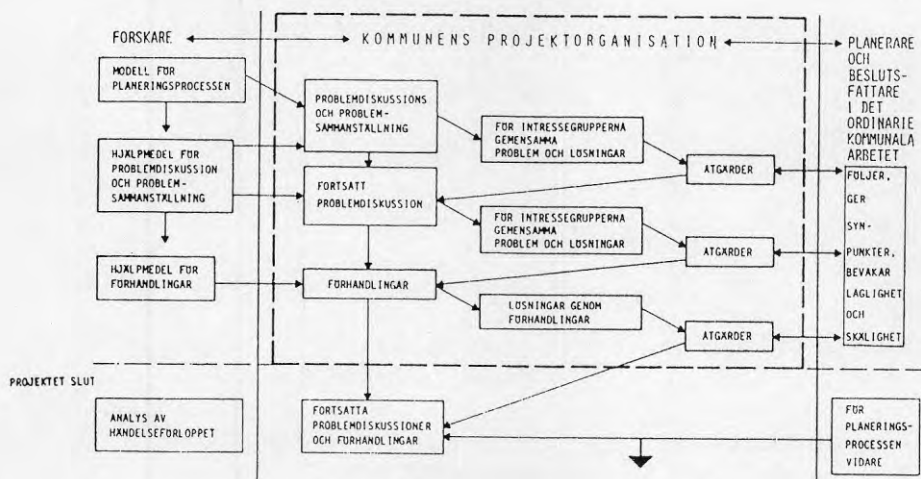
I praktiken har arbetsboksmetoden använts på olika sätt och lett till skilda processer (Se vidare 4.2.3, s 103). Forskargruppen uppfattade att metoden hade möjligheter att uppfylla flera av de villkor vi till slut ställt upp på den kommande

¹⁾ Val av förnyelseområde blev en långt utdragen beslutsprocess. Flera utredningar gjordes och delbeslut fattades innan Kungssten valdes på ett avgörande möte. Kungssten valdes framförallt för att området har relativt få företag och att företagarföreningen var mycket intresserad. Men valet av Kungssten var också betingat av forskargruppens intresse av att pröva en ny förnyelseansats - vilket vi såg en möjlighet till i Kungssten. Ansvarig förvaltning i kommunen däremot var mer intresserad av att förnya ett annat område där man såg ett stort förnyelsebehov och hade ideer om vad man skulle göra. (Östen Ohlsson 1988 redogör för valet i detalj. Se också 4.4, s 130.)

förnyelseprocessen (ur Projektrapport 4):

- att etablera en dialog mellan områdets intressenter och mellan dessa och kommunen
- att mobilisera resurser för förnyelse
- att uppmuntra samverkan
- att intressenterna skall kunna producera förhandlingsunderlag
- att processen skulle kunna "inordnas" i kommunens ordinarie planeringsverksamhet.

Den tänkta planeringsprocessen kunde härmed skisseras i stora drag:

Figur 4.11. Planeringsprocessen i kommunens förnyelseprojekt och detta projekts relationer till forskargrupp och kommunens ordinarie planeringsarbete (--- avgränsar kommunens förnyelseprojekt).

"Figuren visar att en dialog skall etableras som leder till en förhandlingsprocess. Dialogen "avsöndrar" först de för alla intressegrupperna gemensamma lösningarna. Dessa åtgärdas snabbt av kommun eller intressenter i området i förhoppning att

detta uppmuntrar till ytterligare samverkan.

Förhandlingsprocessen leder till nya åtgärder som kräver kompromisser och avtal kring genomförandet. Förutsättningen för en sådan process är att en dialog etablerats mellan intressenterna som både ger utrymme för intressenternas egna framtidsalternativ och för kompromisser. Planeringsunderlaget blir det material som växer fram som ett samtal inom och mellan intressentgrupperna. Samtalet dokumenteras, bearbetas och fylls på. (Projektrapport 4, s 17-19)

Till de stora dragen i förhandlingsprocessen lades också andra krav och metoder. Göteborgs kommun hade tidigare erfarenheter av att förbättra miljön i äldre arbetsområden i samråd med *företagarföreningar*. Detta arbetssätt ville kommunen utveckla vidare. Forskargruppen förde fram att en *kommunal områdesansvarig/vård* kunde vara ett medel att pröva. Exempel från England visade på möjligheterna.

Göteborgs kommun brukar "göra projekt" av speciella arbetsinsatser där flera förvaltningar skall delta. Vanligtvis tar projektet inte över förvaltningarnas beslutsansvar utan har mer en rådgivande och samordnande karaktär. En sådan *projektorganisation* blev också ett avgörande arbetssätt i detta projekt.

Vad har projektet lärt oss?

En ny process?

Utifrån visionen om en förhandlingsprocess enligt ovan drev Göteborgs kommun ett förnyelseexperiment i Kungsstens arbetsområde under två år. (Se 3, s 23 för en kort presentation eller Birgersson 1987, kap 4 och bilaga 2 för en detaljerad beskrivning av den faktiska processen).

Man kan dock inte säga att något renodlat nytt angreppssätt tog form. Experimentet innebar snarare *att några nya steg togs inom ramen för den vanliga linjeorganisationen och dess arbetssätt i stort*. Kunskapsutvecklingen kom därmed också att riktas mot vilka hinder som finns mot nya angreppssätt. Forskarna granskade hur kommunens befintliga handlingsrepertoar har vidgats vid förnyelse av äldre arbetsområden för att kunna diskutera hur den kan vidgas ytterligare.

Arbetsboksmetoden utvecklades för det aktuella ändamålet, dvs för en förnyelse av ett äldre arbetsområde. Kommunens projektgrupp tog med hjälp av forskare och konsult fram en frågebok där aktuella problem illustreras och områdets intressenter uppmanas att besvara frågor och lämna ideer till förbättringar. Frågeböckerna samlades in och svaren sammanställdes i en svarsbok där även nya frågor ställs. Kring både frågeboken och svarsboken ordnades möten i området.

Kring arbetsboksarbetet utvecklades härmede en planeringsprocess med följande grunddrag:

- engagemang av områdets intressenter - främst företagen (frågeboksarbetet)
- dialog (arbetet kring svarsboken)
- förhandling (utifrån underlaget från arbetsboksarbetet)
- genomförande av åtgärder.

Men arbetsboksmetoden var inte den enda "motorn" för förnyelsearbetet i Kungssten. Andra viktiga drivkrafter var t ex att projektledaren kom att fungera som områdesansvarig/värd under en period av planeringsarbetet. (Birgersson 1987, s 72 ff)

Att etablera *en dialog* blev en nyckel till såväl utökad kunskap hos intressenterna som att kunna mobilisera resurser för förnyelse och samverka kring insatser. Angreppssättet och metoderna gav värdefulla erfarenheter härvidlag: en hel del möjligheter, men också svårigheter. (Dessa presenteras närmare i efterföljande avsnitt 4.2.2 - 4.3)

Hinder mot en ny planeringsprocess

Experimentet visade också på *hinder mot en förändring av den kommunala planeringen*. För det första begränsades experimentet av "ordinarie arbetsätt". För det andra uppstod ett vakuum till och motstånd mot en förändring av de gällande rutinerna utifrån experimentets erfarenheter.

Låt oss först se på den första typen av hinder (ur Birgersson 1987, s 120 ff):

"Kommunens projektgrupp började planeringsarbetet i

Kungsstensområdet genom att uppmuntra alla intressenter att delta och välkomna alla problem och lösningar. Ramen för förnyelsen från kommunens sida var ¹⁾ endast de avsatta pengarna. I praktiken visade sig dock att vissa åtgärder lättare genomfördes än andra pga de "spelregler" som finns inom kommunen." (aa, s 120) Exempel på sådana hinder var: vissa generellt i kommunen gällande parkeringsregler som man inte kunde göra avsteg ifrån för ett område, tidsbundna anslag för vissa ändamål som "måste" förbrukas annars skulle de "försvinna", och att förnyelseanslag inte kan användas till underhåll och vice versa.

Kommunens projektgrupp hade fått en visionär uppgift, men visionerna stämde inte överens med gruppens beslutsmöjligheter - de låg till stor del kvar på respektive förvaltning. Projektgruppen kom också genom den valda organisationen och arbetssättet att "sväva" mellan områdets intressen och kommunens intressen. Förhandlingarna blev oklara och långdragna.

"Kommunen (observera att utomstående i allmänhet ser en representant för en kommun som "kommunen") kom därför att i vissa frågor förmedla olika budskap till "området" under projektets gång:

- vi skall lyssna och beakta era problem och lösningar
- vi skall genomföra det ni prioriterar
- det bör göras så
- det går inte."

Projektet visar på *betydelsen av att beslutsordningar och beslutsrätter är klagjorda från början*. Därmed inte sagt att alla spelregler behöver vara fastlagda innan det startas. Projektet kan ges en sådan organisation och sådana befogenheter att det finns utrymme för förändringar. (aa, s 120-121)

Hindren utgjordes inte bara av gällande beslutsordningar, regler och rutiner utan också av attityder mot miljöer och företag i äldre arbetsområden. En del attityder förändrades under projektets gång hos deltagande tjänstemän. Frågan är hur starka de nya uppfattningarna är. Kan de överbrygga andra hinder och

¹⁾ Bättre uttryckt vore: uppgavs vara.

förändra den kommunala planeringen? ¹⁾

Den andra typen av hinder visar sig i att *ett "vakuum" uppstår efter experimentet*. Det går trögt att tillgodogöra sig erfarenheterna från ett experiment och förbättra den aktuella handlingsrepertoaren. Exempel på sådana hinder från Kungstensprojektet är (ur Birgersson 1987, s 130 - 133):

1) Hur en "mission" blir ett ärende.

Den tjänsteman och den förvaltning som från början drev idén att pröva nya vägar kom inte att driva förnyelseexperimentet eller "frågan" efter försöket. Sådana "överföringar" kan lätt leda till att drivkraften till förändring försvagas på vägen.

2) I sättet att organisera projekt.

Projektet hänfördes till en förvaltning. Det är ett normalt förfarande i Göteborgs kommun att ett projekt - även om det engagerar flera förvaltningar - hänförs till en förvaltning som har beslutsansvar. Den ansvariga förvaltningen bestämmer projektets spelregler. Därmed deltar de flesta tjänstemän inte som medansvariga utan för att i första hand bevaka sina respektive förvaltningars intressen och följa projektet för att se om det dyker upp några nya användbara ideer etc. Organisationen blir inte experimentell för mer än den ansvariga förvaltningen och initierar inte förändringar i förvalningsövergripande planeringsmetoder och -processer.

¹⁾ I videon "Förslumning eller kreativ utveckling? Hur skall kommunen planera för äldre arbetsområden?" presenteras de praktiska slutsatserna av förnyelseförsöket i Kungsten. Tjänstemännen i Göteborgs kommun uttalar sig här för en ny syn på äldre arbetsområden och dess planering - en syn som ännu inte finns manifesterad i förändrade rutiner och reguljära planeringsprocesser. Däremot finns det exempel på hur enskilda tjänstemäns erfarenheter kommer till uttryck i praktiskt arbete. Göran Wallén (1989) tar upp attitydförändringen hos tjänstemännen som ett viktigt resultat av projektet. Han menar också att det är viktigt att studera och diskutera hur praktiker tillgodogör sig resultat av forsknings- och utvecklingsarbeten. Kanske används resultaten i helt andra sammanhang än vad forskarna och anslagsgivarna tänkt sig. Detta leder fram till frågan hur planerare tänker, hur de bygger upp teorier? Hur mycket betyder förebilder? Är fysiska koncept starkare "förändrare" än abstrakta modeller över hur planeringen borde fungera?

- 3) I planeringsarbetets avskiljande från det politiska beslutsfattandet.

Efter det att resurser avsatts för Kungsstensprojektet i berörda nämnder tog inte politikerna någon aktiv del i projektet. Om politiker hade följt experimentet aktivt, hade de kanske kunnat sanktionera vissa avsteg för att pröva nya angreppssätt, diskutera olika intressen och mål och stött ett fortsatt arbete med att förbättra den reguljära handlingsrepertoaren.

- 4) I planeringsstrukturens uppbyggnad kring ett generellt arbetssätt.

Speciellt när resurserna blir mindre försvarar inte tjänstemännen satsningar, som i det egna perspektivet är udda problem, rör för små områden och kräver situationsanpassade arbetssätt.

"I min uppgift som forskare var jag från början inställd på att projektets möjligheter att nå permanenta resultat i kommunen berodde på om Kungsstensprojektet kunde uppvisa bra resultat. Nu är jag mer inställd på att "permanentningen" beror på om åtgärder och metoder kan inordnas i den reguljära planeringsstrukturen. Dessvärre tror jag att projektets inriktning i stort på ett selektivt ¹⁾ arbetssätt (som i och för sig kan vara generellt applicerbart) kommer ha svårt att finna ett fotfäste i den befintliga strukturen....Samtidigt som de utökade kontakterna med äldre arbetsområden talar för att det selektiva arbetssättet bäst motsvarar näringslivspolitiska mål." (aa, s 133)

Det är uppenbart att det är *ett reellt problem för* tjänstemän och politiker i kommuner (i varje fall i större kommuner) och för forskare som deltar i utvecklingsprojekt *att förändra metoder, rutiner och processer*. När nya former skall prövas sker det relativt ofta genom experiment - ett projekt vid sidan av den reguljära verksamheten. Några personer blir avdelade för att delta i experimentet. En sådan förändringsstrategi kan - vilket vi kunde se i Kungsstensprojektet ovan -lätt leda till att:

- vissa villkor för att pröva ett nytt arbetssätt inte genomförs pga det tillfälliga i experimentet. Därmed kan möjligheterna

¹⁾ Bättre begrepp är situationsanpassat eller områdesinriktat angreppssätt eller differentierad planläggning.

inte prövas fullt ut.

- erfarenheterna av experimentet betraktas från reguljära perspektiv och rutiner och t o m med misstänksamhet av de ej direkt inblandade. Bristerna, det specifika eller helt enkelt brist på tid gör att de vunna erfarenheterna inte leder till förändringar.

Det är därför viktigt att *granska experimentets möjligheter och begränsningar som förändringsmetod*. "Det är nödvändigt att undvika att en förändring begränsas till t ex ett gruppområde, och att alla berörda ställer sig avvaktande tills de ser resultat av denna begränsade förändring. Detta tillvägagångssätt är en ofelbar garanti mot varje förändring av bredare eller mer djupgående karaktär." (Gustavsen 1986)

En annan avgränsning kan vara att forskargruppen tilldelas rollen som experimenterare och att detta ökar gapet mellan experimentet och en förändring av den reguljära handlingsrepertoaren i kommunen.

Den nya processen utifrån ett näringslivspolitiskt perspektiv

Forskningsprojektet betraktade inte bara det prövade angreppssättet som en förnyelse/planläggningsprocess, utan studerade den också utifrån ett kommunalt näringslivspolitiskt perspektiv: *Hur kan kommunen stödja ett allsidigt näringsliv genom förnyelse av äldre arbetsområden?* (Birgersson 1987) Lisbeth Birgersson pekar här på att olika synsätt på företagsutveckling prioriterar olika typer av engagemang från kommunens sida (aa, s 43 ff). Om kommunen ser flerdimensionellt på företagsutveckling kan man urskilja några olika förnyelsestrategier:

- Förnyelse som ger *service*...

Kommunen tillhandahåller en fungerande yttre fysisk miljö efter företagens önskemål. Ansatsen kan likställas med den service som generellt erbjuds näringslivet. Medan denna service i praktiken oftast utnyttjats av större företag som sökt mark och lokaler i nya lägen, kan åtgärderna i äldre arbetsområden gälla mindre företag i ett befintligt område.

■ Förnyelse som ger *stöd*...

Kommunen kan vilja ge ett mer selektivt stöd till vissa kategorier företag. I stället för en generell service till samtliga företag i ett område vidtas åtgärder för att t ex ge främst nystartade företag lämpliga lokaler. I ett annat område rustas trafikapparaten upp för att underlätta lokaliseringen av företag med stor transportvolym, osv.

■ Förnyelse som bygger *struktur*...

Kommunen kan se på den fysiska, ekonomiska och sociala miljön i ett äldre arbetsområde som en verksamhetsstruktur. Som sådan har den växt upp under en lång tid, den förändras vanligen långsamt och är en viktig infrastruktur för regionens näringsliv. Till skillnad från enskilda byggnader och företag är den framförallt kommunens ansvar att förvalta.

(Birgersson & Törnqvist 1988 och Birgersson 1987, s 44 ff)

Den här typologin för förnyelsestrategier kan användas inom ramen för olika näringslivspolitiska strategier. Leif Melin m fl (1984) har undersökt hur en ny handlingsrepertoar när det gäller kommunal näringslivspolitik håller på att växa fram. De skiljer på följande typstrategier:

- 1) Att understödja en anpassning till förändringarna i de internationella kraftfälten
- 2) Att stärka de lokala sambanden för att förbättra det lokala näringslivets konkurrenskraft
- 3) Att bygga en näringslivsstruktur baserad på lokala resurser och lokal självtillit. Strategin innebär att man satsar på att lokala behov skall tillfredsställas med lokala resurser. (Melin m fl, s 154 ff och Ohlsson 1988, s 41 ff)

Kungsstensprojektet kan ses som ett exempel på en förnyelse med mål att ge service till områdets företag - de flesta små. Serviceinriktningen i kombination med områdets företagsstruktur och den valda förhandlingsplaneringsprocessen gör att förnyelseprojektet ligger nära de näringslivspolitiska strategierna 2 och 3. Östen Ohlsson menar att projektledaren i huvudsak var inriktad på 2an, medan forskargruppen också arbetade för 3an. En hel del av de övriga kommunala representanterna däremot arbetar "normalt" för 1an, och kom

därmed att ställa sig avvaktande till projektet. (Ohlsson 1988, s 137-138) ¹⁾

Hur fungerade då serviceinriktningen i Kungssten?

Genom det valda angreppssättet fick företagarnas (och till viss del fastighetsägarnas) erfarenheter och intressen ett genomslag, framförallt när det gäller problembilden. (Birgersson 1987, s 118) De fysiska åtgärder som kommunen medverkade till att genomföra kan anses vara relativt "brukareffektiva", dvs de var lösningar på problem som områdets brukare ansåg relevanta för sina respektive verksamheters funktion. (aa, s 122) Arbetsboksmetoden och kommunal områdesansvarig/värd visade här sina möjligheter. (Se vidare 4.2.2. och 4.2.3)

Projektet i Kungssten stimulerade en viss egenförnyelse. Att döma av uttalanden från företagare i Kungssten om vilken typ av förnyelse de vill ha så hänvisar man snarare till sociala och organisatoriska lösningar än till "konsekventa" fysiska lösningar och till sådana lösningar man kan kontrollera själva snarare än till ökat myndighetskontroll. (aa, s 119) Om kommunen som kontrollerande och servicegivande myndighet kan svara upp mot dessa önskemål, kan troligen än mer egenförnyelse mobiliseras.

Att kommunen medverkar till förnyelse genom att samverka eller öka möjligheten för företagen och fastighetsägarna att samverka med varandra kan också ses som en viktig del av "serviceinriktningen". Erfarenheterna från Kungsstensprojektet är att samverkan är svårt. Samverkan kräver nya roller och rutiner. En områdesansvarig/värd kan få en nyckelroll som mobilisatör och samordnare av åtgärder. Eftersom samverkan mellan företag och mellan företag och kommun är - i den här aktuella typen av kommun och region - ett nytt sätt att skapa värden på så tar den sin tid att arbeta fram. (aa, s 120) I fallet Kungssten har såväl företagen som kommunen fått viktiga erfarenheter av samverkan som kan utvecklas vidare. (Se vidare 4.3)

Sammanfattningsvis: *"den prövade planeringsprocessen har utvecklingsmöjligheter utifrån målet att öka kommunens service gentemot äldre arbetsområden. Såväl områdesvärden som arbetsboksarbetet skulle kunna inordnas som mer permanenta inslag i kommunens förnyelserepertoar. De kan anta enklare*

¹⁾ Utförligare och tydligare motiverat och formulerat i Ohlsson 1990, s 221.

former utifrån målet att stödja små och medelstora företag. De har också utvecklingsmöjligheter i än mer ambitiösa planeringsprocesser utifrån fler och andra kommunala mål." (aa, s 122)

Men, "en allmän serviceorientering från kommunens sida gentemot såväl större som mindre företag är inte oproblematisk. Var går gränsen för vad kommunen kan/bör stödja? Vad bör de befintliga företagen styra och vad bör styras av kommunala mål? I Kungsstensprojektet "slipades" företagens önskemål rent praktiskt av befintliga regler och befogenheter så att de inte hamnade utanför "det normala". (...) Hur kan då politiskt beslutade mål, (t ex rörande näringslivspolitik) som inte finns manifesterade i en stark planeringsstruktur, få inflytande i en serviceorienterad planeringsprocess?

Arbetsboksmetoden skulle kunnat användas i Kungsstensprojektet för att precisera kommunens olika intressen i Kungssten. Det skulle dock ha krävt en annorlunda organisation, en organisation avsedd för förhandling. Den skulle troligen haft två olika projektgrupper: en för arbetsboksarbetet i området och en för arbetsboksarbetet i kommunen. Nu användes arbetsboken från kommunens sida mer som ett sätt att engagera områdets intressenter i projektet och för att få fram ett planeringsunderlag (som ett slags förplanering till ordinarie planeringsrutiner)." (Birgersson 1987, s 122)

När det gäller att få fram ett kommunalt förnyelsearbete som också inkluderar strategierna att "*ge stöd*" och "*bygga struktur*", *krävs en än mer utvidgad handlingsrepertoar* för förnyelse. Lisbeth Birgersson ger i sin rapport (1987) ett förslag till hur en sådan skulle kunna se ut (s 129-130). Förslaget är logiskt uppbyggt utifrån en analys av hur kommunens nuvarande handlingsrepertoar för äldre arbetsområden vuxit fram och utifrån de viktigaste praktiska erfarenheterna från Kungsstensprojektet. Det är samtidigt presenterat med en viss *tveksamhet gentemot nyttan av att göra upp nya strukturer eller modifiera de planeringsmodeller som var utgångspunkten för projektet*. "En viktig erfarenhet av Kungsstensprojektet är att trots flera års gemensamt utvecklingsarbete så talar de planerare som forskar och de planerare som arbetar i kommunen lätt förbi varandra. När forskarna talar om nya planeringsprocesser så har de olika generella processer "i huvudet", det gäller att resonera sig fram till "den bästa". Planerarna talar om nya planeringsformer och menar metoder eller åtgärder de kan

använda i den egna arbetssituationen som man inte kan förändra i första taget." (aa, s 127)

En steg-för-steg-utveckling av handlingsrepertoaren

Hur får man ett fruktbart idéutbyte mellan utomförstående forskares "logiskt uppbyggda" planeringsmodeller och den komplexa verklighet som planeraren upplever och där varje förändring snarare "känns av" än resoneras fram logiskt? Jag tycker det är viktigare att här presentera denna fråga än att referera förslaget till en "fullutbyggd" handlingsrepertoar för förnyelse av äldre arbetsområden i Göteborgs kommun. En handlingsrepertoar har givetvis många varianter och sin styrka i att presenteras på rätt tid och plats - där en verklig dialog kan uppstå mellan förenklade ideer utifrån och den komplexa förändringssituationen i en kommun. Istället för att tänka framåt i nya modeller och processer kan *erfarenheterna från Kungsstensprojektet ligga till grund för mer enkla och omedelbara råd*, t ex:

- Det finns motiv till att integrera näringslivspolitiska mål vid förnyelse av äldre arbetsområden. Olika mål kräver dock olika angreppssätt och olika åtgärder. En viktig början - som inte behöver vara kostsam - är att inte stämpla äldre arbetsområden som områden och företag utan värde.
- Att uppfattningar om äldre arbetsområden som skräpiga och röriga måste nyanseras. Sådana uppfattningar leder lätt till brister i underhållet. Och att "städa upp" sådana miljöer är oftast inte näringslivspolitiskt motiverat, utan kan leda till att man oavsiktligt utplånar en miljö viktig för företagssamheten i ett område och i kommunen.
- Det finns behov av länkar mellan kommunen och mindre företag där företagen kan vara trygga i det avseendet att deras problem inte omvandlas eller leder till åtgärder bortom deras kontroll.
- Det finns en potential för egenförnyelse i äldre arbetsområden som troligen kan "förlösas" genom att kommunen förbättrar sitt underhåll. Och genom att områdesansvariga knyts till dessa områden. De kan då klargöra och förenkla kommunala regler och beslutsvägar. (aa, s 127-128)

Anders Törnqvist förordar i sin studie (1987) en liknande

strategi (s 122): "Å ena sidan visar våra resultat att en mer nyanserad syn på äldre områden och småföretagen där behövs. Äldre byggnader, brokighet och mångfald i företagsammansättning och yttre miljö behöver inte innebära dåliga produktions- och arbetsmiljöer. Både företag och byggnader i sådana områden fyller viktiga behov i stadens arbetsliv. Detta kan då tas som argument för ett mer detaljerat underlag för kommunens planering, där olika områdens standard och funktion analyseras och planeras för att utbudet till näringslivet skall bli så varierat och lämpligt som möjligt.

Å andra sidan framgår att uppfattningar om olika områdens karaktär redan finns inom kommunens förvaltning och hur de troligen ofrånkomligt blir schablonartade och närmast har ogynnsamma följder. Risken är att underlaget för planeringen ändå blir för onyanserat. Vissa områden och företagsbestånd stämplas som föråldrade och förslummade, vilket snarare tenderar att bli självuppfyllande profetior.

Att en nyanserad syn på företag och områden behövs kanske inte alls bör leda till att kommunen med stora insatser försöker skaffa sig denna detaljerade kunskap och tillämpa den. Snarare skulle det kunna leda till en *mer tolerant och avvaktande attityd* där man inte spekulerar så mycket i olika företagstypers och områdens utveckling utan *inriktar sig på grundläggande underhåll av infrastrukturen och information om de möjligheter som stadsbygden redan nu erbjuder* för i första hand småföretagen."

Jag har tidigare tagit upp fasta på Anders Törnqvists uppfattning att kommunen i första hand bör inta en tolerant attityd gentemot äldre arbetsområden och förbättra möjligheterna till underhåll, snarare än att man ägnar sig åt att skaffa fram detaljerad kunskap. (4.1.4, s 72). Samtidigt har jag också hänvisat till Lisbeth Birgerssons studie och poängterat vikten av att kommunen skaffar sig uppfattningar om sina arbetsområdets näringslivspolitiska betydelse genom att beskriva deras respektive allmänna verksamhetsmiljö (AVM) (aa). Motsäger inte dessa rekommendationer varandra?

Områdesbeskrivningar kan göras på olika sätt. De kan förstärka existerande uppfattningar och rutiner, men de kan också vara en del av en förändring av praxis. Både Lisbeth Birgersson och Anders Törnqvist förordar områdesbeskrivningar i den senare funktionen - hand i hand med en tolerantare hållning och utvecklat underhåll/kontinuerlig förnyelse. Det betyder t ex att

det är viktigt att alla berörda förvaltningar deltar i arbetet med att ta fram kunskap och tolka områdenas verksamhetsmiljöer. Och att beskrivningarna framförallt leder till förhållningssätt/åtgärder som går att genomföra idag och imorgon.

En sammanfattande rekommendation för fortsatt förnyelsearbete (och forskning om förnyelse) skulle därmed kunna vara att:

- arbeta med ett förändrat och nyanserat synsätt på äldre arbetsområden och deras företag
- se på förnyelse av arbetsområden som byggande av en infrastruktur som uppfyller det lokala näringslivets behov av verksamhetsmiljöer.
- förbättra det kontinuerliga underhållet
- uppmuntra egenförnyelse
- genomför riktade förnyelseprojekt vid behov och där olika mål ger olika angreppssätt.

Beskrivningar av arbetsområdenas allmänna verksamhetsmiljöer kan både bli impulser till och ett resultat av ovanstående punkter. En mer kontinuerlig, lågintensiv men personlig bevakning av utvecklingen i äldre arbetsområden genom någon typ av områdesansvarig/värd eller "fadder" inom den kommunala förvaltningen kan också vara ett viktigt inslag i detta arbetssätt. (I bilaga 1 finns en utförligare presentation av praktiska slutsatser).

Sammanfattning och slutsatser inför fortsatt forskning

Kunskapsutvecklingen om olika förnyelsemodeller för äldre arbetsområden började med en enkel gruppering av registrerade förnyelseansatser i Sverige och utomlands. De flesta grupperna karakteriserades av olika grad av mål för förändring av markanvändning och verksamhetsstruktur. En grupp karakteriserades genom dess planeringsprocess - en förhandlingsplanläggningsprocess. Valet av en sådan process markerar att stor vikt läggs vid de befintliga områdesintressenterna, men för övrigt saknas fastlagda mål för marken eller verksamheterna från början.

Inför förnyelseexperimentet i Kungssten valde forskargruppen i samråd med kommunen att pröva en förhandlingsplanläggningsstrategi. Vi konstruerade en process där arbetsboksmetoden utgjorde stommen. Därmed kom kommunens utsedda projektgrupp att pröva en

- aktivt initierande utvecklingsplanering, som är:
 - decentraliserad och sektorsövergripande (områdesbaserad)
 - en öppen dialog- och förhandlingsprocess, där
 - åtgärderna är socialt och fysiskt anpassade till områdets brukare/intressenter.

Projektgruppen befann sig dock fortfarande till stor del i en struktur som är uppbyggd kring en

- passivt reglerande fysisk planering, som är:
 - centraliserad och sektorsuppdelad
 - av kommunen styrd planeringsprocess, där
 - åtgärderna är fysiska lösningar som är eller skall vara generellt tillämpbara.

Den konstruerade processen kan inte bara ses som en framtida önskedröm (för dem som inte är nöjda med dagens planering). Den är också en nödvändig strategi idag i fall där de lagliga, ekonomiska och fysiska möjligheterna är begränsade.

Den *förhandlingsplanläggning* som prövades kunde *kopplas till* ett för många kommuner *aktuellt näringslivspolitiskt mål: att "ge service" till små och medelstora företag* i befintliga områden - en service som motsvarar vad större företag kan erhålla vid nyexploatering.

Om kommunen skall öka sin service gentemot mindre företag visar experimentet utvecklingsmöjligheter i de prövade metoderna. Flera faktorer pekar dessutom på att det är nödvändigt att en förnyelsen av äldre arbetsområden tar formen av en områdesinriktad dialog- och förhandlingsprocess:

- att varje område har sina speciella problem och kvalitéer

- att åtgärderna måste vara förankrade i området för att få en förnyande effekt och i kommunen för att bli genomförda
- att ett lokalt arbetssätt kan frigöra resurser.¹⁾

En serviceinriktning i form av en förhandlingsplaneringsprocess hör troligen ihop - både tanke- och strukturmässigt - med näringslivspolitiska strategier för att stödja och bygga upp det lokala näringslivets konkurrenskraft och en ökad grad av självförsörjning. Om kommunen eller vissa "tunga" förvaltningar istället arbetar med att anpassa kommunens näringsliv till internationella tendenser, kan denna typ av serviceinriktning få svårt att finna fotfäste.

Forskargruppen kunde också följa och analysera de *hinder* som tornade upp sig för att pröva den konstruerade processen fullt ut och för att inlemma erfarenheterna i den reguljära handlingsrepertoaren. Fastän det är möjligt att på basis av experimentet skissera upp en ny heltäckande repertoar, verkar det inte vara en framkomlig förändringsstrategi. Istället *rekommenderar vi kommuner att i första hand inta en tolerant och avvaktande hållning gentemot äldre arbetsområden. Och att försöka rikta de begränsade resurserna mot en lågintensiv, men kontinuerlig förvaltning/förnyelse.*

Nya utvecklings- och forskningsprojekt skulle kunna pröva en sådan inriktning. Ett intressant angreppssätt i detta sammanhang är *kommunala områdesvärdar*. Här finns möjligheter att börja med en enkel bevakning av områdena för att sedemera utvidga områdesvärdens befogenheter till mer omfattande dialog-, förhandlings- och samverkansprocesser.

Beskrivningar av kommunens verksamhetsmiljöer är också en metod värd att pröva i en lågintensiv men kontinuerlig behandling av arbetsområden. Sådana beskrivningar kan också ges utvidgade ambitioner. T ex de kan bli ett led i en kommuns ambition att bygga upp en (infra)struktur av verksamhetsmiljöer anpassade efter den egna regionens näringslivsbehov.

Experimentet i Kungssten väckte dessutom frågan hur *planeringen i en kommun förändras* och hur utvecklings- och forskningsarbeten som syftar till förändringar skall bedrivas. Är

¹⁾ Dessa erfarenheter finns presenterade i videon "Förslumning eller kreativ utveckling? Hur skall kommunen planera för äldre arbetsområden?" (1989) av tjänstemän från Göteborgs kommun och forskare som deltog i projektet.

ett experiment den rätta formen? En viktig slutsats är att tyngdpunkten bör förskjutas från teoriarbete kring planeringsmodeller över mot teorier om hur förändringar sker och kan ske i den kommunala planeringen. (Mer om detta i 4.4)

Den prövade planeringsprocessen kan beskrivas som en *generativ ansats*. En sådan är motiverad av skillnaderna mellan de kommunala tjänstemännens/politikernas och företagarnas erfarenheter och kultur. Målen och åtgärderna för förnyelse preciseras efterhand i en process. Analogt med ovanstående resonemang bör tyngdpunkten förskjutas från teorier kring statiska planeringsmodeller till teorier om lärprocesser (jämför med 4.1.4, s 74). En intressant fråga att utveckla vidare är hur lärprocesser i en planeringssituation förhåller sig till förändringsprocesser inom den kommunala administrationen. Hur kan och bör de påverka varandra?

4.2.2. VILKA INTRESSEN KAN ENGAGERAS OCH VILKET INFLYTANDE FÅR DE PÅ FÖRNYELSEN?

Vilken kunskap utgick vi ifrån?

I Kunskapsöversikten gjordes en systematisk genomgång av de viktigaste intressenterna vid en förnyelse av äldre arbetsområden: företagen, anställda, fastighetsägare, kommun (projektrapport 1, s 27-38). Genomgången är teoretisk och beskriver möjliga intressen - latenta intressen och konflikter - och hur de kan bli manifesta inför en förnyelsesituation. I korthet står här att (s 27-38):

- det finns få förnyelseförsök i äldre arbetsområden i Sverige där man försökt få reda på de befintliga företagens intressen och engagera dem. I fall man försökt, framhålls svårigheten att engagera framförallt de mindre företagen.
- i ett äldre arbetsområde arbetar de anställda i företag av helt olika slag. De har olika intressen och möjligheter att ställa krav på bättre arbetsförhållanden. Det är därför svårt att få de anställdas intressen i ett område och inför en förnyelse manifesta.
- fastighetsägarna, med sina olika motiv för ägandet, är inte i sig benägna att samverka med varandra i ett område för att uppnå någon förändring. Däremot kan deras medverkan bli nödvändig för att få till stånd en viss förnyelse.
- i en kommun kan olika intressen engageras inför en förnyelse. Huvudintressena förskjuts över tiden och mellan olika kommuner. Ofta blir huvudintressena och resurserna för genomförandet avgörande för hur planerings- och beslutsprocessen byggs upp. Planeringsprocessen kan också ha till uppgift att göra kommunens olika intressen manifesta och ange dess mål och prioriteringar. En samverkan krävs då mellan flera förvaltningar.

Vad har projektet lärt oss?

Kungstensprojektet kom i huvudsak att engagera företagen i området. De mobiliserades av kommunens projektledare och av

arbetsboksarbetet. ¹⁾ (Arbetsböckerna kom att utgöra "rygggraden" i projektledarens arbete). Några fastighetsägare fyllde i arbetsböcker, men detta material behandlades inte vid sammanställningarna (till en svarsbok och inför förhandlingar) som en separat intressegrupp. Några anställda var med och fyllde i arbetsböcker för sina företags räkning. De angav inga särskiljande intressen. De anställda urskiljdes inte heller som en egen intressegrupp.

Kungsstensprojektet visar att *arbetsboksmetoden ihop med en engagerad och engagerande projektledare kan mobilisera majoriteten av företagarna* i ett område som Kungssten - trots många småföretag och en stor omflyttning bland företagen! 80/90% av företagen engagerades på något sätt i förnyelsearbetet. (Se vidare 4.2.3, s 104). Det organiserade samtalet kunde dock inte drivas för långt - både frågebok och svarsbok fyllde man inte i! Istället axlade företagarföreningen ansvaret för att ordna nya möten och driva fram åtgärder. Därmed "försvann" fastighetsägarna och de anställda ur den formella dialogen.

Företagarnas intressen

Lisbeth Birgerssons (1987) genomgång av uppfattningar hos deltagare i förnyelseprojektet visar att *dels synen på problem och lösningar är olika hos olika intressenter och dels att några intressenter ändrar uppfattning under projektets gång.* (aa, s 80 ff)

"Planerarens", företagens och företagarföreningens uppfattningar om problem och lösningar visar på helt olika syn på Kungssten och dess förnyelse. Planeringsarbetet ändrade uppfattningarna hos föreningen. Till den ändrade uppfattningen bidrog rekonstruktionen av föreningen, men även denna kan ses som en konsekvens av planeringsarbetet. Föreningen kom i sin uppfattning och sitt handlande att till slut och till stor del representera alla företag i området." (aa, s 105-106)

Genom det valda angreppssättet (arbetsböckerna och projektledarens engagemang i området) *fick företagarnas erfarenheter och intressen ett genomslag* i förnyelseprojektet - i alla fall *på problembilden*. Arbetsböckerna utgjorde grunden och

¹⁾ Se 4.2.1, s 76 för en beskrivning av arbetsboksmetoden och 4.2.3, s 103 för hur metoden användes och fungerade i Kungsstensprojektet.

tyngden i föreningens förhandlingar med kommunen.

De flesta åtgärder som prioriterades genom arbetsboksarbetet och genomfördes handlar om att öka området tillgänglighet och framkomlighet. De är ganska *konventionella* i den meningen att de förekommer i andra förnyelsesammanhang utan det engagemang från företagets sida som Kungsstensprojektet innebar. Till en del beror detta på att andra mer *okonventionella lösningar* av olika anledningar "*föll bort*" under projektets gång. Det viktigaste är dock att en hel del åtgärder som fördes fram av kommunens tjänstemän - och som kunde ha genomförts - nu inte blev aktuella tack vare den förändrade syn på problem och lösningar och det inflytande som företagets engagemang gav (tex den av kommunen föreslagna enkelriktningen). (aa, s 106)

De åtgärder som *den kommunale projektledare* genomförde under den period han i praktiken fungerade *som områdesansvarig/företrädare*, var dock *annorlunda* än de som kommunen annars brukar vidta vid förnyelse av äldre arbetsområden. Åtgärderna handlade t ex om att hyra ut tomma lokaler, "ordna" enklare byggnadslov, förbättra underhåll och medla vid meningsskiljaktigheter. Projektledaren kunde genomföra dessa genom att vara samordnande och mobiliserande inom kommunen, nätverksbyggande mellan företagen i området och överbryggande av hinder mellan företag - fastighetsägare och företag - kommun. (aa, s 106 och 118)

Ett av de starkaste budskapen från företagen i Kungssten var problemen *med bristande underhåll från kommunens sida* (tex snöröjning, sopning, hål i gator). Nu arbetade projektledaren med att mobilisera underhållsansvariga inför krissituationer (t ex vid snöfall). Underhållet blev i vissa avseenden bättre, men kan inte anses löst. (aa, s 106-107)

"Företagarnas deltagande visar också att man är rädd för "raka", "konsekventa" lösningar på många problem. De kan rubba enskilda företags förhållanden drastiskt, förändra förhållanden man värnar om. *Den väg mot förnyelse* som företagen antyder (pröva lösningar, mildra dem, ge dispenser, ge fördelar till Kungsstensföretag, ta över ansvaret själva) har dock *svårare att finna fotfäste i kommunens förnyelsearbete än problembilden*." (aa, s 106)

"Kring samverkan väcktes många ideer. Svarsboken t ex innehöll flera incitament till att skapa en högre standard i området genom "*sociala lösningar*". Att företag går samman och

löser ett problem eller delar på en service kan ju vara en kompensation för svårigheter att hitta fysiska lösningar i ett trångt och begränsat område som Kungssten. Dessa incitament fullföljdes inte i projektet, men projektet kan ändå sägas ha förbättrat "klimatet" i området för sådana lösningar. Om projektledaren arbetat vidare som områdesvärd kunde säkert en del ideer ha gått vidare. Inte heller samverkan vid genomförande av mer fysiska lösningar verkar vara lättare. Sådana förslag till förnyelse tenderade också att bli skjutna framåt i tiden." (aa, s 107)

En hel del av de av företagen (och fastighetsägarna) prioriterade problemen åtgärdades dock på något sätt. Exakt vilka åtgärder som genomfördes styrdes dock av:

- budgetregler i kommunen som i vissa lägen krävde snabba beslut om inte pengar skulle "frysa inne"
- problem med tillstånd och vissa regler hos kommunala instanser som medförde att vissa åtgärder var omöjliga medan andra var möjliga
- att samverkan mellan företag och mellan företag och kommun visade sig svårt och att sådana lösningar som byggde på samverkan tenderade att "försvinna" framåt i tiden. (aa, s 107)

"Ett mål för planeringsprocessen var att områdets intressenter skulle mobiliserad till egna förnyelseinsatser. En del sådana insatser gjordes. Att döma av uttalanden om anledningar till att brister inte åtgärdas (från framförallt företagarnas sida) finns det anledning att undersöka vidare om det inte finns en *större potential för egeninsatser* och vad kommunen kan göra för att utlösa dessa med små resursinsatser." (aa, s 107) Här är några exempel på vägar att pröva:

- att klargöra regler, t ex vad man behöver byggnadslov för eller inte
- att etablera en "frizon" för vissa regler, förenklad handläggning eller speciella områdesregler för vissa frågor (tex för ommålning, uppsättning av skyltar)
- att stödja företagarföreningarnas verksamhet, speciellt den som gynnar alla företag i området

- att förbättra det kommunala underhållet
- att inrätta kommunala områdesansvariga, gärna kopplat till områdesfördelad budget för underhåll/förnyelse.
(Birgersson 1987, s 119-120 och Birgersson & Törnqvist 1988)

De anställdas intressen

Kungsstensprojektet prövade inte de anställdas möjligheter att engagera sig i en förnyelse på områdesnivå. Huvudorsakerna var troligen dels det valda områdets företagsstruktur - en liten andel företag med anställda, varav de flesta också har få anställda - och det valda angreppssättet där företagens intressen och deras samverkan stod i centrum.

Vi vet dock att några anställda engagerades i arbetsboksarbetet. Under en videoinspelning i Kungssten berättade en företagare ¹⁾ att de anställda i hans företag varit med och fyllt i arbetsboken. Företaget hade fått ut mycket av detta.

Fastighetsägarnas intressen

Under Kungsstensprojektet intervjuade en forskare (Anders Törnqvist) samtliga dåvarande fastighetsägare. Han redovisar i sin slutrapport (Törnqvist 1987, s 77 ff) en grundbedömning från fastighetsägarnas sida om området och dess förnyelse. De flesta trodde att Kungssten kommer att behålla sin karaktär av småindustriområde - av medelstandard - under överskådlig tid (se också vidare i 4.1.3, s 63).

I frågeboksarbetet deltog ungefär en tredjedel av fastighetsägarna (Birgersson 1987, s 73). En del deltog också i olika möten i området. Fastighetsägarnas synpunkter är dock inte urskiljda från företagarnas (en del är både och) och inte analyserade närmare. Deras eventuella egenintressen drevs inte heller av någon under förhandlingarna.

¹⁾ Pelle Mossberg, Fiskebäcks Motor, inspelad under 1988 (band 7) för videon "Förslumning eller kreativ utveckling? Hur skall kommunen planera för äldre arbetsområden?"

Kommunens intressen

Arbetsboksarbetet ledde inte till den förhandlingsplanläggning som diskuterades före försökets början. På grund av förnyelseprojektets organisation skedde en *sammanblandning av olika intressen*. Till en början drev kommunens projektgrupp både fram företagarnas förhandlingsunderlag och kommunens egna intressen. Företagarföreningen tog till slut initiativ till förhandlingar och kommunens projektgrupp blev då en motpart.

Det gjordes *inget systematiskt arbete i kommunen för att - på motsvarande sätt som i området - få fram ett aktuellt förhandlingsunderlag*. Kommunens intressen bevakades av de tjänstemän från olika förvaltningar som ingick i projektgruppen. Deras synpunkter på olika problem och ideer till lösningar fördes in i arbetsboksarbetet som en del av dialogen mellan företagarna och projektgruppen (som ansvarade för arbetsböckernas innehåll). När åtgärder skulle beslutas visade det sig dock att tjänstemännens åsikter inte alltid accepterades av beslutande instans hos respektive förvaltning. Man kan därför säga att *företagens önskemål filtrerades av befintliga regler och rutiner - knutna till respektive förvaltning - så att de inte hamnade utanför "det normala"*. Kommunens prioritering blev "strukturellt" avgjord. (se aa, s 122)

Det huvudintresse som nu i efterhand kan anges ha präglat kommunens engagemang i projektet är att stödja de i området befintliga företagens behov av lokaler och ett fungerande arbetsområde. Kungsstensprojektet blev "serviceorienterat" och som sådant har den prövade ansatsen utvecklingsmöjligheter. (Se ovan 4.2.1, s 83 & 85)

Oberoende av om man ser på processen som styrd av i huvudsak näringslivspolitiska mål eller som en förhandlingsprocess med "öppna" mål, borde kommunens intressen klarläggas så att aktuella och prioriterade intressen kan få en större inflytande över förnyelsen - i jämförelse med de befintliga organisationsmönster, regler och rutiner som är strukturellt uppbyggda kring tidigare målprioriteringar.

Sammanfattning och slutsatser inför fortsatt forskning

Vilka intressen kan engageras och vilket inflytande får de på förnyelse? De intressenter som forskargruppen urskiljde och studerade innan förnyelseprojektet i Kungssten är: företagarna,

de anställda, fastighetsägarna och kommunen. *Experimentet prövade framförallt företagarnas och kommunens engagemang och inflytande.* Det visar att:

- *det går att engagera små företag i större utsträckning än vad som framgånitt av tidigare försök vi tagit del av. Projektet pekar också på betydelsen av att engagera företagen i planeringsarbetet. I jämförelse med t ex tjänstemän i kommunen hade företagen i Kungssten en annorlunda uppfattning om sitt område, vilket också fick ett genomslag i planeringsarbetet. Dessutom hade de andra ideer om hur området bör förbättras. Dessa hade dock svårt att finna fotfäste i kommunens förnyelsearbete - en viktig skillnad att beakta och bearbeta vidare om företagens engagemang skall kunna utvecklas och inkludera genomförande av åtgärder.*
- *kommunen behöver utveckla vägarna vidare för att svara upp mot företagarföreningarna som förhandlings- och samverkanspart. Till förfång för såväl företagarföreningen och kommunens eget engagemang kom förhandlings- och samverkansprocessen i Kungsstensprojektet att begränsas av kommunens etablerade organisationsmönster och regler. Kanske kan arbetboksmetoden också prövas i kommunen? (Se vidare 4.2.3, s 110)*
- *det är svårt att få de anställdas intressen manifesta inför en förnyelse i ett småföretagarområde - vilket bekräftar våra kunskapsutgångspunkter. För att komma vidare tror jag att det behövs ingående teoretiska och praktiska studier för att förstå de anställdas situation i mindre företag i äldre arbetsområden och kunna diskutera om och i så fall hur deras intressen kan engageras i en förnyelseprocess.*
- *vår utgångspunkt om fastighetsägarna - att deras medverkan är nödvändig för att få till stånd en viss förnyelse - är ännu oprövad. Prövningen av deras medverkan kräver dock att kommunen utvecklar angreppssätt och metoder för en förhandlings- och samverkansprocess.*

4.2.3. ARBETSMETODER OCH GENOMFÖRANDEMEDEL

Vilken kunskap utgick vi ifrån?

I kunskapsöversikten finns en systematisk genomgång av samhällseliga styrmedel. Främst behandlas de formella genomförandemedel som tillhandahålls av plan- och byggnadslagstiftning och därpå grundad fysisk planering och markpolitik. Dessutom beskrivs arbetsmiljö- och miljöskyddslagstiftning, samt de mer informella möjligheter som ryms inom en allmän kommunal näringslivspolitik med information och service av olika slag. (Projektrapport 1, s 93 ff)

Samtidigt konstateras att samhällets styrmedel främst är *av passiv, restriktiv art*. De förutsätter självständiga ekonomiska utvecklingskrafter inom det privata näringslivet för att styrningseffekter skall uppstå. (aa, s 93) Och att kommunens möjligheter att i det praktiska planeringsarbetet utnyttja lagstiftningens formella medel i allmänhet är begränsade.

Förnyelse av äldre arbetsområden är ett sådant problemområde där många av styrmedlen varken blir aktuella eller speciellt verkningsfulla. Då dessutom utsikterna är små att kommunerna anvisar stora insatser av kapital, måste en planeringsprocess väljas som bygger på *samordning/samverkan* av de förändringskrafter som finns eller kan *mobiliseras* i och till de aktuella områdena. "Kommunens uppgift blir att starta och underhålla en sådan process och ingå i den som en av parterna. Detta kräver helt nya arbetsmetoder och förhållningssätt för politiker och planerare." (aa, s 13. Se också aa, s 103)
Samordning/samverkan och mobilisering får här nyckelroller som genomförandemedel.

Inför experimentet i Kungssten fann forskargruppen och representanterna från Göteborgs kommun att en förhandlingsplanläggning, där arbetsboksmetoden anger processens gång i stort, skulle kunna uppfylla ovanstående krav. (Valet och processens drag i stort har redan beskrivits i 4.2.1, s 75)

För att motivera och engagera områdets intressenter till en förnyelse och dess planläggning studerades dessutom följande hjälpmedel:

- den områdesbaserade projektledaren som mobilisatör
- omedelbara miljöförbättrande åtgärder
- av kommunen organiserad rådgivning till områdets företag.

(Projektrapport 4, s 30)

Att engagera företagarföreningen betraktades också som nödvändigt. Kommunen hade tidigare arbetat tillsammans med föreningar vid förnyelse av äldre arbetsområden och ville utveckla denna praxis vidare.

För att engagera intressenterna inom kommunen bildades en projektorganisation, där berörda förvaltningar skulle delta. Projektorganisationen fick en dubbel funktion. Dels skulle den svara för kommunens intressen och dels skulle den pröva ett områdesbaserat angreppssätt på förnyelsen. (Birgersson 1987, s 96) (Detta ledde till den sammanblandning av intressen som togs upp i 4.2.2, s 98)

Vad har projektet lärt oss?

Kommunens planerade rådgivning till företag kom aldrig till stånd. De omedelbara åtgärderna - för att mobilisera områdets intressenter till vidare engagemang - blev få. Inom ramen för kommunens projektorganisation prövades därmed i huvudsak *tre metoder: projektledaren som mobilisatör/områdesvärd, företagarföreningens medverkan och arbetsboksmetoden*. De "blandades" och påverkade varandra, vilket måste beaktas vid utvärderingen av varje metods möjligheter. Dessutom avgjorde *kommunens organisation* till stor del arbetsmetodernas funktion.

Från mobilisatör till områdesvärd

Projektledaren inledde sitt arbete i Kungssten med att lära känna områdets företagare. Detta arbete skapade en fruktbar grund för arbetsboksarbetet. Arbetet kring utdelning och insamling av frågeboken förstärkte projektledarens områdesförankring och skapade förtroende för kommunen. Han kontaktades av företag och fastighetsägare vid problem. Han fick en funktion som kommunalt områdesansvarig - en områdesföreträdare eller områdesvärd. (Birgersson 1987, s 97)

En områdesvärd kan beskrivas som en person som entusiasmerar "sin bygd" och hittar såväl formella som informella vägar till att

genomföra ideer som det finns behov av och intresse för. (Projektrapport 4, s 30) En områdesvärd kan handha allt från enkla serviceuppgifter till ett områdes förvaltnings- och förnyelsebudget. I Kungsstensprojektet knöts inget ansvar eller resurser - mer än projektledarens tid - just till områdesvärdsuppgiften. Projektet visar dock att småföretagare har behov av en kontaktperson i kommunen som man har förtroende för. (Birgersson 1987, s 97)

Projektet visar också att en *områdesvärd kan lösa akuta problem i ett område med små insatser*. I Kungssten rörde det sig om att hyra ut tomma lokaler, hjälpa till med byggnadslov, leta lokaler åt företag, medla vid meningsskiljaktigheter, etc. Dessutom fungerade projektledaren som "nätverksbyggare" mellan företagen i området. Han försökte också att förbättra underhåll och service till området genom att kontakta berörda myndigheter.

För att generellt *öka samverkan* mellan ett områdes intressenter och mellan dessa och kommunen - för att t ex kunna genomföra en gemensam planeringsprocess och förnyelseåtgärder - *så kan en områdesansvarig/värd ha en nyckelroll*. Genomförandemedlet "samverkan" kräver "känsliga" arbetsinsatser - inte nödvändigtvis omfattande! - av en i området engagerad och ansvarig person.

Uppsättningen av informationsskylten visar också fördelarna av samverkan för genomförande av förbättringar. Projektledaren gjorde utformningen i samråd med företagarföreningen. Gatukontoret tillverkade tavlan och satte upp den. Föreningen förvaltar tavlan, dvs tar in uppgifterna och avgifter. Föreningens medlemmar har en lägre avgift. Denna lösning har fördelar som går utöver själva nyttan av informationstavlan.

Arbetsboksmetoden

Beslut om att använda arbetsboksmetoden ¹⁾togs av kommunen stegvis. Kommunen beslöt att pröva ett första steg på arbetsboksmetoden (frågeboken) strax efter det att förnyelseprojektet startat. Efter ett halvår, då frågeboksarbetet var slutfört i området, togs beslut om ytterligare ett steg (svarsboken). Svarsboksarbetet tog nästan ett helt år. *Frågeboken*

¹⁾ Se 4.2.1, s 76 för en kort beskrivning av arbetsboksmetoden. För en utförligare beskrivning av metoden och hur den användes i Kungsstensprojektet, se Birgersson 1987 och Lundberg 1987.

utarbetades av en arbetsgrupp bestående av projektledaren, en forskare och en konsult. Den tog upp olika kända problem i Kungssten och var utformad så att områdets intressenter på ett lätt sätt skulle kunna uttrycka vad de ansåg vara viktiga problem och ge ideer till lösningar. (Birgersson 1987, s 98)

Hela introduktionen av förnyelsearbetet i Kungssten skedde kring frågeboken och engagerade kommunens projektledning och projektgrupp (framförallt projektledaren). Frågeboken delades ut genom möten och personliga besök på arbetsplatserna och samlades in genom dörrknackning. *Svarsboken* sammanfattade dels vad de som fyllt i frågeboken uppfattade för problem och vilka lösningar de fört fram och dels kommunens kommentarer till olika lösningar samt nya frågor. (aa, s 98)

Närmare 40 arbetsböcker fylldes i. Till de möten som ordnades i området för att diskutera de uppfattningar uppfattningar som kommit fram i frågeböckerna och dela ut svarsböckerna, kom representanter från 80/90% av företagen (och några fastighetsägare). Endast 17 svarsböcker lämnades dock in. De flesta var från företag som inte tidigare behandlat frågeboken. *Svarsboken* i sig fungerade därmed inte som en fördjupning av dialogen mellan företag och kommunens projektgrupp - så som avsett var - utan mer som en breddning av samtalet kring frågeboken. Däremot fungerade den som en anledning till möten där många nya problem och lösningar diskuterades. (Birgersson 1987, s 73-75). Min uppfattning är också att *svarsboken* starkt identifierar i området och en hel del av företagarnas uppfattningar.

Det finns två principiella sätt att använda arbetsboksmetoden på (ur aa, s 98-99):

- 1) Att mobilisera ett områdes intressenter till att ta fram ett planeringsunderlag inom ramen för en av kommunen upplagd och organiserad planeringsprocess. Det är den kommunala nivån som anger processens spelregler. Arbetsboken blir här ett av kommunens redskap för att få fram planeringsunderlag, en slags förplanering eller utvidgad enkät.
- 2) Att mobilisera ett områdes intressenter till att få fram kunskap om vad man vill, men att också kartlägga vilka möjligheter och hinder som finns för att området själv skall kunna genomföra så mycket som möjligt och organisera det gemensamma arbetet. Arbetsboksarbetet organiseras på

områdesnivå. Dialogen och organisationen genomförs färdigt på områdesnivå innan förhandlingar börjar med kommunens beslutsfattare. (Ett arbetsboksarbete kan på liknande sätt bedrivas på kommunnivå för att där driva fram ett motsvarande förhandlingsunderlag).

Arbetsboksarbetet i Kungsstensprojektet började enligt sätt 2, men kom mer och mer att användas på sätt 1. Arbetsboksarbetet ledde till att företagsföreningen omorganiserades. Den tog gradvis ansvar för områdets företags intressen och representerade dem i förhandlingar med kommunen (sätt 2). Förhandlingarna avsåg att få till stånd åtgärder som skulle lösa de av företagen upplevda problemen.

Föreningen fick då erfarva den andra betydelsen av arbetsboksarbetet (sätt 1). När olika åtgärder skulle beslutas och åtgärdas blev kommunens spelregler allt starkare. *Förnyelseideerna "sällades" genom de kommunala instanser som i sista hand ansvarade för medlen till åtgärder.* (aa, s 98-99)

Orsaken till att arbetsboksarbetet fick olika funktioner och en oklar ställning i Kungsstensprojektet kan bero på att arbetsboksmetoden beslutades stegvis. Olika parter såg dessutom olika motiv och möjligheter - ibland även omöjligheter - i metoden. Enligt Christer Lundberg (1987) ledde den *dubbla "bromsen"*, bestående av delvis motstridiga motiv och inbördes oenighet om metodvalets riktighet, till att alla (aktiva) parter garderade sig med minst en mera traditionell metod vid sidan av den nya. "Denna ambivalens ledde till vad jag kallar en ofullgången "metodförlossning" och innebar självfallet allvarliga restriktioner för en kraftfull satsning på och utvärdering av den "nya" Arbetsboksmetoden" (s 2). Arbetet med arbetsböckerna drog ut på tiden. Svareboken rann ut i sanden och fick ingen uppföljning i något konkret. (Wallén 1987, s 18-21)

Projektgruppens dubbla funktion som organisation för både kommun- och områdesnivån var också en orsak till att arbetsboksmetoden fungerade oklart, speciellt gentemot områdets intressenter, men även gentemot berörda kommunala förvaltningar. Kommunens projektgrupp representerade i sin sammansättning kommunnivån. I arbetsboksarbetet såg gruppen dock inte i första hand till sina förvaltningars intressen och resurser (mer än möjligtvis intresset att ge områdets företag service). Projektledaren fungerade inte heller mobiliserande "inåt" kommunen, utan "utåt" i området. I arbetsboksarbetet arbetade en arbetsgrupp, utsedd av projektgruppen, som en

organisation på områdesnivå. Denna nivå fungerade dock bara under arbetsböckernas utformning och upplöstes därefter. (Birgersson 1987, s 100)

Arbetsböckerna vände sig till alla intressenter i Kungssten. Det var dock endast företagen som via sin förening fick ut ett förhandlingsunderlag av metoden.

Trots alla dessa oklarheter har arbetsboksarbetet lett till vissa bestående värden. T ex att företagarnas bild av områdets problem och fördelar trätt fram. Kungsstensområdet har blivit mer "bekräftat" som ett område av värde. Detta kan vara en bra grund för en vidare egenförnyelse i området och även för den generella kunskapen och planeringen av andra verksamhetsmiljöer. (aa, s 100)

Sannolikt blev också *arbetsboksarbetet en katalysator för kontakt företagen emellan*. Den förstärkte det formella nätverket (föreningen), men kanske även det informella. (aa, s 100) En nödvändig förutsättning för kollektivt handlande är kunskap om gemensamma intressen. Arbetsboksmetoden har här sina stora möjligheter. Den kan motivera ökade sociala kontakter och organisation, som i sin tur ytterligare kan stärka de gemensamma intressena. För att utveckla en sådan process gäller det att "*tänka socialt*" snarare än att planerare och andra berörda fokuserar sig på fysiska lösningar.¹⁾ Men det behövs också

¹⁾ Anna Östnäs (1989) diskuterar staden och kollektiva rörelser i sin recension av Tiiu Soidre Brinks avhandling "Boendets förändring och kollektivt handlande" i Tidskriften för arkitekturforskning (nr 1-2, 1989). Avhandlingen belyser hur hyresgästerna saknar drivkrafter för att handla kollektivt. Framförallt saknas den sociala integration som är en nödvändig förutsättning för att man skall ha kunskap om att man har gemensamma intressen. Saknas gör också positiva erfarenheter av att agera kollektivt. (s 163). En viktig orsak är att kollektiva nyttigheter i hög grad kommit tillgodoså reproduktionens behov och att de kollektiva nyttigheterna kan konsumeras individuellt utan att skapa solidaritet mellan konsumenterna.

Här finns intressanta likheter och skillnader mellan bostads- och arbetsområden, och mellan nya och äldre områden. I Kungssten poängterar företagare som varit i området länge att visst finns här problem men de har gått att lösa med samarbete. Och man vill inte ha förbättringar som ökar myndighetsinblandningen, utan vill hellre ha lösningar som vilar på fortsatt samarbete inom området. (Se t ex Birgersson 1987, s 119)

Det finns ytterligare en jämförelse att göra till en referens i samma artikel. I "Mer än tak över huvudet" tolkar etnologen Karla Werner (1988) husockupationer som exempel på hur ungdomar demonstrerar sitt avståndstagande till

positiva erfarenheter av kollektivt handlande för att människor skall orka fortsätta. Det råder olika meningar i området om engagemanget i processen var värt de faktiska resultat som uppnåts.

Till slut: "*Arbetsboksmetoden* har vissa möjligheter som metod för att utvidga dialogen mellan områdesintressenterna i äldre arbetsområden och kommunen. Den bör dock ges en *klar funktion och inordnas i en organisation som renodlar dess syfte*. Som "förplanering" (väg 1) kan den kanske *förenklas*. Som förhandlingsinstrument för såväl områdets intressenter och kommunen (väg 2) kan den *utvecklas vidare*." (aa, s 100)

Företagarföreningen

Flera kommunala tjänstemän påpekade under Kungsstensprojektets förberedelse betydelsen av att engagera företagarföreningarna vid förnyelse av äldre arbetsområden. Näringslivssekretariatet hade arbetat speciellt med att bilda föreningar, där sådana inte fanns, inför förnyelseinsatser i kommunens arbetsområden. Att Kungssten hade - tillsammans med det närliggande och större området Klippan - en intresserad företagarförening var en viktig faktor när det gällde valet av Kungssten som objekt för förnyelseexperimentet.

Planeringsarbetet i Kungssten visade snart att företagarna inte var nöjda med att dela förening med Klippans företag som var dominerande i föreningsarbetet. Föreningen omorganiserades och Kungssten fick en egen ordförande. Föreningen tog därefter mer och mer ansvar för områdets planering och förnyelse. Styrelsemedlemmar ordnade möten med Kungsstensföretagarna för att få fram vilka förnyelseåtgärder man var överens om och hur dessa prioriterades. Föreningen lämnade ett bud över önskade åtgärder till kommunen för områdets företags räkning. Samtidigt samverkade man med kommunen för att sätta upp en

välfärdssamhällets "kollektiva nyttigheter" och för sin rätt att tillgodose vardagslivets behov genom samarbete. (s 166) En viktig egenskap i äldre arbetsområden att beakta skulle därmed vara att de kollektiva nyttigheterna (t ex områdets trafik och parkeringsmöjligheter) krävt ett samarbete vid konsumtion. Och att man vid förnyelse bygger vidare på denna väg - satsar i första hand på "sociala" (kollektiva, samverkans-)lösningar, snarare än att med stora insatser och uppoffringar bredda gator, öka antalet p-platser till all trängsel - och behov av samarbete - är eliminerad.

informationstavla vid områdets infart. På denna skulle alla företag vara namngivna och markerade på en karta. Genom arbetet med denna tavla fick ordförande kontakt med så gott som alla företag i Kungssten. (Birgersson 1987, s 100-101)

Projektledaren var från början mån om att tillgodose alla företag oberoende om de var föreningsmedlemmar eller ej. Han stöttade dock samtidigt föreningens engagemang och deras initiativ att driva fram ett för området gemensamt åtgärdsförslag. (Omorganisationen och föreningens engagemang ökade också antalet medlemmar i området). Det blev föreningens "utspel" med offentligt brev - då man tyckte att åtgärderna dröjde för länge - som ställde projektledaren i en förhandlingsposition, som motpart och representant för kommunen.

Föreningen blev indragen i långvariga förhandlingar kring sitt bud. Den blev också bemött på olika sätt från kommunens sida. Föreningen sågs som representant för företagen i området vid förhandlingar om avgörande förändringar i området. Men, när den ställde krav på vissa resurser för att göra ett informationsblad pekade kommunen på att man inte kan finansiera något som inte gäller alla företag i området. Lisbeth Birgersson (1987, s 101-102) menar att det är viktigt att *föreningens uppgift klargörs*. "Vill kommunen att den skall delta i förnyelsearbetet och vara en förhandlingspartner, kan ett informationsblad vara ett viktigt medel och värt att stödja på villkor att det går ut till alla. Att etablera kontakter till alla företagen i området är ett omfattande arbete (som föreningen i Kungssten tog på sig) och som borde ses som nödvändigt om företagarföreningar skall bli representativa vid förhandlingar. Ett informationsblad kan ju också ses som ett medel till fortsatt förnyelse kring samverkansideer och som ett möjligt forum för kommunal information."

Projektorganisationen

Kommunens projektorganisation kan betraktas både som *metod* för att driva förnyelsen i önskad riktning *och ram* för övriga metoder.

Som metod fungerade organisationen *som bas för att utveckla ett områdesbaserat angreppssätt på förnyelse*. Samtidigt hade tjänstemännen i projektgruppen kvar ansvaret för att hävda kommunens intressen. Men detta gjordes inte som en del av

utvecklingsarbetet. Tjänstemännen utvecklade dock i sin dialog med företagen i områdets arbetsböcker sin syn på olika förnyelseåtgärder. Delar av detta synsätt visade sig inte delas av andra tjänstemän när de enskilda förvaltningarna skulle fatta de slutliga besluten om medel till bestämda åtgärder.

Projektets organisation (en samordnande, men ej beslutande projektorganisation) blev *gränsen för hur långt experimentet kunde drivas*. (Se Birgersson 1987, s 96-102) I ett annat fall kan metoder och angreppssätt drivas längre om också organisationen blir föremål för utvecklingsarbete, och om ramarna medvetet kan anges och förändras.

Å andra sidan verkar själva projektformen vara mindre lämpad för sådana förnyelseåtgärder som visat sig vara väsentliga i Kungssten, t ex kontinuerligt underhåll. (Törnqvist 1987, s 123) En mer *utvecklad förvaltning kan vara en lämpligare form för att förnya äldre arbetsområden*.

Sammanfattning och slutsatser inför fortsatt forskning

Arbetsmetoderna områdesvärd, arbetsbok och företagarförening prövades för att genom *medlen* mobilisering och samverkan få fram en förnyelseprocess som:

- engagerar intressenterna
- ger en dialog mellan intressenterna
- leder till förhandlingar mellan parterna och
- genomför förbättringar.

Erfarenheterna från Kungssten visar att varje metod har sin styrka i att mobilisera och skapa samverkan:

- *Områdesvärden* är en nyckelperson för att öka samverkan mellan ett områdes intressenter och mellan dessa och kommunen och för att driva en samverkans/förnyelseprocess framåt. Områdesvärden kan också genom sin kännedom om område och kommun lösa akuta problem med små insatser och stötta initiativ till egenförnyelse.
- *Arbetsboksmetoden* kan ta fram intressenternas gemensamma intressen. Den bekräftar och stärker ett områdes identitet och det kollektiva handlandet. Den kan få intressenterna att formulera förhandlingsunderlag.

- *Företagarföreningen* kan bli företagets förhandlare och en möjlig organisation för områdets egenförnyelse

Metoderna tillsammans drev förnyelseprocessen i önskad riktning, men hindren tornade upp sig ju längre ned mot genomförandet som processen kom. Experimentet stötte då på ramarna till den traditionella planeringen som har en stark institutionell struktur. Den valda projektorganisationen kunde inte förändra etablerade beslutsgångar.

Om planeringen skall förändras och bli mer samverkande och förhandlingsinriktad, *måste metodutvecklingen riktas mer mot kommunen* än som blev fallet med Kunsstensprojektet. En idé är att pröva arbetsboksmetoden inom kommunen för att få fram ett förhandlingsunderlag, antingen rent allmänt för äldre arbetsområden eller inför ett specifikt förnyelseobjekt. I det senare fallet och om även områdets intressenter skall mobiliseras, rekommenderas en annan organisation än i fallet Kungssten där projektgruppen fick dubbla lojaliteter.

Likaså behöver kommunens ansvar-, besluts- och samverkansformer ses över utifrån perspektivet att *kommunen* kan bli *en förhandlingspart gentemot företagarföreningar*. Kanske kan engagerade områdesansvariga tjänstemän inte bara förbättra planeringsunderlag och mobilisera företagare, utan också ansvara för att en dialog och samverkan utvecklas mellan berörda parter inom kommunen! Detta är en hypotes som vi skulle vilja pröva och analysera vidare i ett utvecklingsprojekt i en kommun.

Projekt eller utvecklad förvaltning? Projektformen visade sig vara begränsad i Göteborgs kommun när det gäller förändringar som berör flera förvaltningar. Om en projektövergripande organisation skall pröva nya planeringsformer bör den ges adekvata beslutsbefogenheter gentemot de enskilda förvaltningarna.

Det visade sig dock i fallet Kungssten att *projektformen är mindre lämpad för vissa förnyelseåtgärder* som upplevs väsentliga, ss förbättrat underhåll. Det var t o m så att underhållet försämrades av förnyelseprojektet, troligen på grund av förväntningar på omfattande insatser. Fortsatta utvecklings- och forskningsarbeten har anledning att pröva en utvidgad kontinuerlig förvaltning av äldre arbetsområden. En förbättrad förvaltning bör minska behovet av förnyelseprojekt. Kan personer och medel överföras från projekt till underhåll? Åter

igen verkar områdesvärdar vara en intressant väg att pröva vidare.

Samverkan har varit föremål för speciella studier inom forskningsprojektets ram och kommer att belysas mer i nästa avsnitt.

4.3. Om samverkansformer

Vilken kunskap utgick vi ifrån?

Kunskapsöversikten utgår från att samverkan i olika former är ofrånkomlig vid förnyelse av äldre arbetsområden, både med tanke på de resurser som krävs och de olika intressen som är inblandade. Därefter görs en systematisk genomgång av vad samarbete kan innebära utifrån såväl teoretiska resonemang som praktiska erfarenheter. (Samarbete och samverkan har använts som synonymer i projektet). (Projektrapport 1, s 75-92).

Det samarbete som avses är det som uppstår mellan företag och organisationer, dvs *interorganisatoriskt samarbete*. En bakomliggande förutsättning för denna typ av samarbete är att alla parter går in frivilligt och har något att vinna ("plussummespel"). Andra former av gemensamt handlande bör inte kallas samarbete. (aa, s 76)

Studier av olika fall har visat att det i princip finns två förklaringar till varför samarbete uppstår mellan organisationer:

- Ett intresse av att hantera osäkerhet eller hot i miljön
- En vilja till utveckling.

De visar också att samarbete grundas i såväl "strukturella" som i "sociala" faktorer. Och att det torde vara lättare att etablera ett samarbete där de samarbetande parterna drivs av en gemensam utvecklingsvilja än där de tvingas till gemensamt handlande för att möta ett hot i miljön. (Edström m fl 1981, Norbäck 1978, Stenberg 1982, Johannisson 1981 i projektrapport 1, s 76-78)

Samverkan mellan ett relativt stort antal parter kräver speciella former för samarbete. En lös form för samarbete med målet att utbyta information kan etableras utan att parterna behöver satsa några större resurser (gäller en del företagarföreningar, t ex). Om målet för samarbete är gemensamt handlande krävs det att de samarbetande parterna satsar resurser på ett annat sätt. Ett samarbete av sådant slag torde inte kunna ske med mindre än att det organiseras i fastare form (t ex genom avtal, samfällighet, bolag). Forskning om interorganisatoriska nätverk i byggprocessen (Ohlsson & Gadde, 1982) pekar på vikten av att rollfördelningen mellan parterna bör klaras ut innan man utför

något konkret arbete. (aa, s 78-79).

Samverkan mellan *företag* inom ett geografiskt område har i första hand varit ett resultat av informella nätverk. Denna informella samverkans livsrum har studerats av flera forskare, t ex av Jacobs 1969, Johannisson 1978, Liljenäs & Sundin 1981, vilka refereras i kunskapsöversikten (s 79-81). Formell samverkan mellan företagare i ett arbetsområde, företagarföreningar, är ett relativt nytt fenomen. Företagarföreningarna har olika syften och samarbetsformer. De förekommer i allt större antal såväl i Göteborg som på andra ställen. (aa, s 79-82)

Såväl forskningsarbeten som förnyelseförsök bekräftar att det kan vara svårt att få kontakt med *anställda* i äldre arbetsområden och att samarbete inom denna intressegrupp på lokal nivå kan vara svårt att få till stånd. I de fall samarbete etablerats har det tagit lång tid. (aa, s 82-85) För *fastighetsägarna* kan motiv och möjligheter till samverkan i ett äldre arbetsområde och vid varsam förnyelse vara väl så avlägsna. De förfogar dock i jämförelse med de anställda över det starkaste medlet för förändring av mark och byggnader. (aa, s 85)

Samarbete mellan *kommunala avdelningar och förvaltningar* tenderar att öka. Ofta löser man ett omedelbart samverkansbehov med informella organisationer och rutiner som överlagras det formella. Ibland döljs problem bakom olika samordningsförsök. Ja, bakom prövandet av nya samarbetsformer kan ligga problem som har att göra med att kommunförvaltningarna genomgår omvälvande förändringar av arbetssätt för att lösa några av "tidens" problem. Det handlar tex om en övergång från en passivt reglerande planering till ett aktivt initierande av förändringar, från en centraliserad och sektorsuppdelad planeringsorganisation till en mer decentraliserad och sektorsövergripande förvaltningsorganisation (se också 4.2.1, s 90). Samtidigt "flyttar" en del konflikter och handlingsmetoder som tidigare legat mellan klart skilda parter, t ex mellan kommun och privat företagssamhet, in i den kommunala förvaltningen. (aa, s 85-86)

De försök till samverkan som refereras i kunskapsöversikten har kommunen som initiativtagare. Kommunen kan därmed välja angreppssätt beroende på motiv, styrmedel och resurser för en förnyelse. Och grad av samverkan. Har en förvaltning inom en kommun starka styrmedel och/eller stora ekonomiska resurser i

sin hand blir incitamenten för samverkan med intressenter såväl inom kommunen som i området mindre. (aa, s 88)

Vad som i regel kännetecknar en förnyelsesituation idag i ett äldre arbetsområde är bristen på styrmedel och resurser sett från någon speciell förvaltningsenhet i kommunen. (Det finns givetvis förvaltningar med markerat större möjligheter än andra). Genom samverkan mellan förvaltningar kan styrmedel och resurser ökas, men kommunen som helhet har i allmänhet ingen stark genomförandeposition. Kommunen är därför beroende av att engagera de berörda parterna på något sätt för att säkerställa ett faktiskt resultat utöver vad man kan åstadkomma på kommunal mark. Olika intressenter måste "mobiliseras", dvs dras in i planerings- och beslutsprocessen så att de kan hävda sina intressen i tillräckligt hög grad för att de skall vilja engagera egna resurser i genomförandet. (aa, s 89)

Samtidigt blir det svårare för kommunen att "styra" processen. Kommunen hamnar istället i en "öppen" förhandlingssituation där uppgiften blir att formulera ett eget förhandlingsbud och snabbt kunna få uppslutning kring kompromisser. Mellan en av kommunen "styrd" planeringsprocess (där genomförandet blir den osäkra posten) och en helt "öppen" förhandlingssituation (där parterna sedan är moraliskt och juridiskt bundna för ett gemensamt genomförande) finns naturligtvis många "mellanlägen". (aa, s 89)

Det är i detta sammanhang man kan se "*lokal mobilisering*" som ett *viktigt medel vid förnyelse*. Arbetsboksmetoden kan ses som en mobiliseringsmetod.¹⁾ Den har prövats på flera håll i Sverige, men då i samband med bostadssanering. I kunskapsöversikten refereras också till Bengt Johannisson (högskolan i Växjö) som utvecklat såväl tankar som praxis kring lokal mobilisering som näringslivsutvecklingsstrategi. (Se t ex Johannisson 1982) För lokal mobilisering i dessa senare exempel är viljan till gemensam utveckling stark. (De flesta exempel på lokal mobilisering som näringslivsstrategi finns i regioner med omfattande företagsnedläggningar.) Kommunens/platsens storlek är också av betydelse. Med minskande storlek ökar politikernas och tjänstemännens eller "oberoende" entreprenörers möjligheter till mobilisering. I de större (och samtidigt ofta expansiva) kommunerna, där förnyelse av äldre arbetsområden är och

¹⁾ Se 4.2.1, s 76 för en beskrivning av arbetsboksmetoden, samt 4.2.2 och 4.2.3 för hur metoden användes i Kungstensprojektet och vilka intressenter som kunde mobiliseras.

kommer att förbli mest aktuellt, är en lokal mobilisering som grundläggande utvecklingsstrategi svårare. (aa, s 89-91)

Jag har här refererat kunskapsöversiktens bild över samverkan ingående. Jag har gjort detta för att jag upplever att denna bild fortfarande utgör en gällande stomme. Projektet har utvidgat de teoretiska resonemangen, framförallt mot en omfattande organisationsteoretisk tolkning av samverkan. Det har också gett erfarenheter utifrån den kommunala planeringssyn på samverkan som finns beskriven i kunskapsöversikten.

Den organisationsteoretiska utvidgningen finns i projektets specialstudie över samverkan (Östen Ohlsson 1988).¹⁾ Det ursprungliga, rent praktiska syftet med denna studie var att följa och beskriva hur Göteborgs kommun interagerar med företagen i Kungssten. Efterhand vidgades perspektivet så att även andra parter som varit inblandade i projektet kommit in i "samverkansanalysen". Skälet därtill var att avgränsningen till kommun och företag inte alltid räckte till för att ge en fullständig bild av händelseförloppet. (aa, s 3) Som jämförelse har ett förnyelseprojekt i Eskilstuna beskrivits och analyserats.

Samverkansstudien har inte bara haft ett praktiskt syfte att beskriva hur ett antal parter har interagerat i två projekt. Den har också haft ett teoretiskt syfte: att bidra till utvecklingen av den begreppsapparat och teoribildning som finns för interorganisatoriska relationer. (Samverkan mellan organisationer är ett specialfall av interorganisatoriska relationer, dvs de som kan leda till gemensam handling. aa, s 5) Studiens omfattande hänvisningar till begrepp och förklaringar och de flesta slutsatserna berör organisationsteorins möjligheter att förklara interorganisatoriskt samarbete. Jag kommer inte här att redogöra för dessa vetenskapliga diskussioner, utan koncentrera mig på de slutsatser som görs om samverkansmöjligheterna i ett förnyelsesammanhang. I övriga rapporter har samverkan behandlats som en del - ett medel - i en förnyelseprocess (i framförallt Birgersson 1987).

Det nya kunskapsläget kommer att delvis refereras som en

¹⁾ Det material jag hänvisar till i denna rapport är ett arbetsmaterial daterat 1988-06-17. Därefter har Östen Ohlsson bearbetat materialet och utvidgat det till en avhandling på Företagekonomi, Göteborgs Universitet: "Samverkan och handling. Studier av interorganisatoriska projekt", 1990. Då denna avhandling publicerades först när texten till föreliggande rapport i princip var klar, har jag inte ändrat mina hänvisningar.

diskussion mellan två vetenskapstraditioner. Resonemangen inom den samhällsvetenskapliga traditionen (där beskrivningar och förklaringar till samhällsfenomen är huvudsyftet) och inom planeringsvetenskapen (där den praktiska implikationen är en stark drivkraft även för forskningsverksamheten) skiljer sig mycket. Ibland leder de till skilda tolkningar, men ibland också till sammanfallande praktiska slutsatser.

Vad har projektet lärt oss?

"Om man ser på Kungsstensprojektet och dess utveckling, står det klart att det inte i första hand är skilda mål mellan kommunen och företagen som har inneburit förutsättningar och restriktioner för hur projektet har drivits och utvecklats. I stället har *motsättningar mellan olika kommunala myndigheter haft betydelse för vilka handlingar som varit möjliga och för vad man har tillåtit att lägga resurser på...*Förvaltningarna var inte bara oense om viktiga frågor i projektarbetet, utan oenigheten avspeglades i att de uppträdde olika gentemot de andra parterna i projektet. Framför allt uppträdde de olika mot industriföreningen och företagen i Kungssten." (Ohlsson 1988, s 141)

I detta sammanhang refererar Östen Ohlsson till olika metoder för att lösa konflikter. "Konflikter kan enligt några principmodeller lösas genom:

- undvikande och förnekande
- maktutövning och underkastelse
- konfrontation - strid.

Dessa typer av konfliktlösning har olika sannolikhet och olika möjligheter till framgång beroende på konfliktparternas maktställning i förhållande till varandra, spelsituation och på vad parterna uppfattar som förståndigt beteende, dvs rationalitetsnormer som är kulturellt betingade." (aa, s 22)

Oenigheterna mellan olika förvaltningar i Kungsstensprojektet ledde inte till några direkta konfrontationer. T ex så hade två av de deltagande förvaltningarna olika uppfattningar om arbetsformerna för projektet. De två sidorna förespråkade de arbetsformer och kontaktkanaler som var traditionella för respektive förvaltning. Man undvek dock i det längsta att ta upp saker som kunde aktualisera konflikten och man förnekade dess existens. Att enligt schemat ovan beteckna undvikande som

ett sätt att lösa konflikter framstår i det här fallet som inadekvat. "Man löser inte konflikter genom att undvika dem, man behåller dem. Åtminstone gäller det på kort sikt. På lång sikt kan man alltid hoppas att konflikten blir inaktuell och löses på det sättet." (aa, s 148-149)

Den organisationsteoretiska analysen pekar på *vikten av att problematisera vad som utgör parterna i ett projekt* (aa, s 141). Kommunen var i Kungsstensprojektet inte en utan flera parter. Den planeringsinriktade analysen (Birgersson 1987) belyser också i första hand de hinder som finns till samverkan inom kommunen, även om den också visar på viktiga skillnader i uppfattningar om förnyelsens inriktning hos företag respektive kommun. Slutsatsen här är att den projektorganisation som prövades i Kungssten inte kunde etablera en sådan samverkan att den kunde hävda sig gentemot de enskilda förvaltningarnas rutiner och beslut. Och därmed lades ingen stabil grund för samverkan mellan kommun och företag.

Om flera kommunala förvaltningar skall delta vid en förnyelse, måste samverkan dem emellan lösas om kommunen skall fungera som part vid en gemensam förnyelse med det aktuella områdets intressenter. Intressena mellan olika förvaltningar bör då tas fram och prioriteras som underlag för förhandlingsbud och ramar för beslut. Och dessutom måste *spelreglerna för beslut vara klara från början* (vilket också förs fram i 4.2.1, s 80 och i början på detta avsnitt, s 113). (aa, s 103-108) ¹⁾

När det gäller de olika parternas handlingsförmåga och beteende gentemot andra organisationer, kan *huvudmannens* (ägarens el dyl) relation till *exekutivet* vara avgörande. *Frågan är vem som faktiskt styr en verksamhet och hur det påverkar sättet att styra.* Den saken påverkar förmågan hos en part att omstrukturera en verksamhet och förmågan att omdefiniera en uppgift. (Ohlsson 1988, s 19-20)

Förhållandet mellan huvudman och exekutiv är ett problem som har gett upphov till ett antal teorier. Bl a i teorier om att

¹⁾ Ja, här står vi inför en viktig slutsats, som i princip redan finns med i kunskapsöversikten (s 78-79) och som refererats tidigare i rapporten. I 4.4 diskuterar vi hur svårt det är att överföra kunskap, visioner mellan forskare och praktiker. Göran Wallén menar att vissa slag av kunskap, påpekanden eller erfarenheter är svåra att ta till sig utan att ha en egen erfarenhet som svarar mot detta (s 129). Även forskare emellan kan inte tillägna sig alla uppgifter utan att ha en erfarenhet som gjort dem sorterbara, gett dem en struktur.

exekutivet, åtminstone i vissa lägen, försöker frigöra sig från huvudmannaskapets inflytande. Det är helt enkelt ett sätt att hantera den osäkerhet som huvudmannen kan ge upphov till. (aa, s 20)

I de av Östen Ohlsson studerade fallen (Kungssten i Göteborg och omdaning av kvarteret Verktyget i Eskilstuna) har exekutivet i kommunerna (tjänstemännen) helt olika sätt att relatera sig till huvudmannen (politikerna). I Göteborgs kommun har exekutivet i hög grad strävat efter att vara oberoende eller självständigt gentemot huvudmannen. I Eskilstunafallet finner man däremot en nära relation mellan huvudmannen och den del av exekutivet som driver projektet. (aa, s 144)

En enkel förklaring till skillnaderna kan ligga i relationen mellan projektens storlek och betydelse och respektive kommuns storlek. För Eskilstuna var hotet om en total nedläggning av en betydelsefull industriell verksamhet och sedemera att omvandla verksamhetens neddragning till ett framtidsinriktat näringslivsprojekt (med bl a en samverkan mellan utbildning och näringsliv, små och stora företag) en viktig fråga som motiverade en inblandning från kommunledningen. Kungsstensprojektet var däremot ett, räknat i pengar, rätt obetydligt projekt. Ser man till förnyelseexperimentet som ett försök till omorientering ökar dock dess politiska betydelse. (aa, s 145)

Men, uttalanden från olika kommunala tjänstemän vid flera förvaltningar i Göteborgs kommun tyder på att det betraktas som professionellt beteende att undvika att blanda in representanter för huvudmannaskapet i utredningar och projekt. Det faktiska handlande som kunde iaktas under projektets gång indikerar också att exekutivet i Göteborgs kommun tenderar att frigöra sig från huvudmannens inflytande. (aa, s 145)

I fallet Verktyget i Eskilstuna kommun kan man inte se motsvarande tendens. Om man jämför med vad som händer i privata organisationer, hos storföretagen, kan en förklaring till förhållandena i Göteborgs kommun ligga i storleken. I en stor kommun har exekutivet i många sakfrågor närmast ett kunskapsmonopol gentemot huvudmannen. Östen Ohlsson ser dock inte storleken som den enda förklaringen till skillnaden mellan Göteborg och Eskilstuna. Ytterligare en förklaring är att motstridiga krav eller en oklarhet om vilka intressen som är legitima också gör att exekutivet behöver autonomi. I Göteborg,

som har en osäker och ofta skiftande politisk majoritet, väljer tjänstemännen en strategi som gör dem så oberoende av huvudmannen som möjligt så att variationer eller störningar hos huvudmannen inte stör exekutivets verksamhet. I Eskilstuna däremot, med en socialdemokratisk majoritet sedan 1920-talet, kan en stark koppling till huvudmannen vara den lämpligaste strategin för tjänstemännen att eliminera osäkerheter i arbetssituationen. (aa, s 145-147)

Frågan om hur kommunala verksamheter styrs har också setts utifrån en stadsplaneringsteoretisk synvinkel. Rätten att bestämma över markens användning är delad mellan olika parter och grundad på olika principer. Ingemar Johansson (1974) och Åsel Floderus (1981) pekar på tre huvudprinciper: *den ekonomiska, den administrativa och den politiska principen för maktutövning i rummet*. Den planeringsinriktade studien (Birgersson 1987) tar fasta på dessa begrepp för att beskriva reglerna även inom det kommunala planeringssystemet. Härmed kan man skilja på tre *skilda bestämmanderätter* i planeringssystemet:

- *den företagsekonomiska* (spelreglerna för fri företagssamhet och privat ägande)
- *den administrativa* (lagstiftning)
- *den politiska* (politiska tolkningar och intressen).

Dessa tre principer ger i en planeringsprocess upphov till konflikt och balansproblem - inom kommunen och mellan kommunen och andra berörda intressenter. (Birgersson 1987, s 24-25)

Exempel på hur olika kommunala förvaltningars verksamhet sker inom ramen för och är i huvudsak präglade av skilda bestämmanderätter ges i analysen av den reguljära handlingsrepertoaren för förnyelse av äldre arbetsområden i Göteborgs kommun. Här beskrivs tre olika förnyelseansatser med olika styrorgan. (aa, bilaga 1, s 137-171)

Stadsplaneringen som kommunal verksamhet regleras av den politiska och administrativa bestämmanderätten. Genom lagstiftningen har stadsplanerandet fått en stark formell struktur, till stora delar lika för alla kommuner. Den politiska bestämmanderätten är beroende av den politiska situationen och varierar mellan olika kommuner och regioner i landet. I vissa situationer kan den politiska bestämmanderätten få en mycket begränsad roll, inom ramen för den administrativa. (En hypotes som även Östen Ohlsson för fram, 1988, s 159 ff). Inriktningen i Göteborgs kommun mot ett "generellt" arbetssätt - metoder

och åtgärder skall kunna gälla t ex alla förnyelseaktuella arbetsområden - istället för ett mer situationsanpassat och områdesinriktat arbetssätt, kan sägas svara mot en sådan situation (Birgersson 1987, s 132-133). Den formella strukturen hos planeringsverksamheten är i sin tur beroende av den ekonomiska bestämmanderätten som reglerar ägandet av mark och byggnader (aa, s 60)

För man ihop de två vetenskapliga förklaringsmodellerna - där den ena betonar maktutövningsprinciper och den andra grupper och individers beteenden i organisationer - kan man formulera följande *gemensamma hypotes*: Den administrativa bestämmanderätten kan få en speciellt stark ställning i kommuner där tjänstemännen (exekutivet) strävar efter en relativt autonom ställning gentemot politikerna (huvudmännen). Och den administrativa bestämmanderätten kan användas för att ge tjänstemännen autonomi.

En möjlighet till förändring av den kommunala planeringens inriktning och rutiner är att ge den politiska bestämmanderätten en starkare ställning. Den politiska bestämmanderätten saknades i fallet Kungssten om man ser på projektets roll som experiment och förändrare av planeringsrutiner (aa, s 131). Frågan är hur man kan öka huvudmannens inflytande utan att förkasta den kommunala lika-för-alla-principen (som är grundläggande för den administrativa bestämmanderätten och motiverar den "generella" inriktningen)? Och hur man kan organisera planeringsverksamheten i större kommuner och i kommuner med växlande politisk majoritet så att inte tjänstemännens strategi blir att försöka minska politikernas maktutövning för att kunna få en kontinuitet i sina arbetsuppgifter?

"Att organisera eller inte organisera är en fråga som har att göra med osäkerhet" (Thompson 1967 i Ohlsson 1988, s 159). När förnyelseprocessen i Kungssten analyseras utifrån denna tes blir en slutsats att "den kontroll av andra parter som uppbyggnaden av komplicerade samverkansmönster skapar kan - tvärtemot vad intuitionen säger - göra det svårare att förutse konsekvenserna av egna och andras handlingar. Därigenom har *ansträngningen att reducera osäkerhet skapat ny osäkerhet.*" (aa, s 154)

Östen Ohlsson anger vidare att i Göteborgs kommun har tjänstemän vid olika förvaltningar lagt ner arbete på att utveckla ett arbetssätt, som av flera skäl kommer att förbli en engångsföreteelse. Insatsen från ett par av de inblandade förvaltningarna har delvis gått ut på att hindra åtgärder eller

arbetsätt, som skulle inneburi en omprövning av etablerade rutiner. (aa, s 156) Detta har föranlett slutsatsen från samverkansstudien att *sambandet mellan samverkan och handling är komplicerat*. För de enskilda parterna kan *samverkan vara medel såväl för att främja som för att hindra handlingar*. Studiens utgångspunkt att samarbete mellan organisationer är bra behöver därmed revideras.¹⁾ Enligt samverkansstudien kan en del exempel på samarbete i fallet Kungssten t o m ses som skadligt för både inblandade och icke inblandade parter. Det finns anledning att på allvar diskutera vad samarbete faktiskt har för för och nackdelar. (aa, s 159 ff)

"Med de svårigheter som funnits, när det gäller att samordna och styra flera förvaltningar i ett projekt, och med den starka betoning på den egna förvaltningens självständighet som finns i kommunen, är det svårt att se hur förvaltningarna skulle kunna fungera på ett enhetligt och effektivt sätt gentemot externa samarbetspartners. I frustrationen över att inte kunna eller vilja diskutera sig fram till ett nytt arbetsätt och över huvud taget inte förstå tilltänkta samarbetspartners sätt att resonera har flera personer i kommunen fallit tillbaka på standard operating procedures. Därmed har den breda samverkansansatsen nog kommit att innebära mindre förändring än vad som skulle varit möjligt, om samverkansparterna varit färre och visionerna mer konkreta." En grundläggande rekommendation blir därmed att samarbeta mindre. (aa, s 156)

I den planeringsinriktade studien är utgångspunkten att samverkan mellan kommun och företag är nödvändig. Kommunen saknar styrmedel och resurser att själv förnya äldre arbetsområden annat än i en mycket liten skala. Detsamma gäller för de enskilda företagen och företagarföreningarna i äldre arbetsområden. Den planeringsinriktade studien utgår också från perspektivet att den kommunala planeringen genomgår en långsiktig förändring (refererad i kunskapsöversikten och ovan) mot ökad samverkan med områdesintressenter och en förhandlingsplanering. I detta sammanhang har *kommunen prövat samverkansmedlen*:

¹⁾ Jag har inte hittat att vi tidigare uttryckt - åtminstone inte skriftligt - att samarbete mellan organisationer är bra. Däremot hemfaller man nog lätt till uppfattningen att om man bara samarbetar ordnar sig allt...Den definition på interorganisatoriskt samarbete som finns i kunskapsöversikten (refererad i inledningen på detta avsnitt, s 113) finns det kanske anledning att problematisera i ljuset av erfarenheterna från Kungssten och Östen Ohlssons slutsatser härom.

- företagarföreningen
 - arbetsboksmetoden
 - kommunal områdesföreträdare/värd.
- Alla inom ramen för en förvaltningsövergripande projektorganisation. (Birgersson 1987, s 96 ff och 4.2.3)

Kungsstensprojektet visar att en företagarförening med stöd från kommunen kan åta sig uppgiften att samordna företag i ett område och bli dess förhandlare gentemot kommunen. Som intermediär organisation är representativiteten viktig. Arbetsboksmetoden blev ett viktigt medel för att göra företagarföreningen representativ.

Som tidigare nämnts (ovan s 117) kunde inte den förvaltningsövergripande projektorganisation som prövades i Kungssten etablera en sådan samverkan att den kunde hävda sig gentemot de enskilda förvaltningarnas rutiner och beslut. Däremot pekar kommunens projektledares insatser på att det finns en potential hos en engagerad kommunal områdesföreträdare/värd att organisera och knyta ihop samverkan mellan två olika partsnätverk. Att hitta formerna för en sådan samverkan tar dock tid och projektet i Kungssten blev i detta sammanhang alltför kort. Frågan är hur en områdesföreträdare skall relateras till de berörda förvaltningarna. Helt utanför linjeorganisationen? I Göteborgs fall i stadsdelsförvaltningarna? Hur regleras i så fall samverkan med de linjeorganiserade tekniska förvaltningarna? ¹⁾

¹⁾ I sista stund vill jag göra en kommentar som diskuterar skillnaderna mellan Östen Ohlssons slutsatser om samverkan och mina egna (den planeringsinriktade studiens).

Om man utgår från att samverkan vid förnyelse av äldre arbetsområden är nödvändig, vilket var min utgångspunkt, blir det självklart att alla samarbetande parter har rätt att både hindra och främja handlingar. Speciellt i ett "underifrånperspektiv" är deltagandet i samverkan ofta förknippat med att man i första hand måste hindra vissa handlingar. (Vilket också företagarna i området gjorde, vilket jag ser som ett viktigt resultat av förnyelseprojektet.) Min erfarenhet av samarbetet i Kungsstensprojektet är att det är lätt att inbilla sig att andra parter förstärker och är överens med en själv och den egna intressegruppen. Det är en konst att samverka på så vis att man gör sina egna och andras intressen tydliga och förhandlingsbara och kan komma överens om det gemensamma målet som alla kan arbeta efter på ett engagerat sätt. Rent teoretiskt kanske det ligger nära till hands att rekommendera mindre samarbete efter att ha upplevt en process full av missförstånd mellan parterna, men jag vill inte formulera mig så. Kungsstensprojektet har för mig inte ändrat utgångspunkten att om en kommun skall förnya äldre arbetsområden är det

I början av detta avsnitt refererades från Kunskapsöversikten om att *viljan till utveckling* kanske är den *viktigaste anledningen till samverkan*. Den är kanske den viktigaste kraften som kan överbrygga många av de hinder som finns till samverkan mellan kommun och företag. I Eskilstunafallet slås

ofrånkomligt med samarbete över förvaltningsgränserna och mellan kommun och företag. Istället menar jag att samarbetet måste förenklas och läggas upp på en nivå som alla ställer upp och tjänar på om det skall ingå i det reguljära planeringsarbetet. (Jag har uppfattat att Industrimiljögruppen i Göteborgs kommun fungerar just på detta sätt och att stadsdelsreformen har syftat till att främja och förenkla förvaltningsövergripande arbete, även om den inte tycks ha genomförts fullt ut i detta avseende.)

När det gäller att gå in i samarbete som innebär att pröva och förändra former för planering, är jag benägen att istället rekommendera en strategi som utvecklar samarbetet och som diskuteras i nästa kapitel (4.4). Den innebär att de samverkande parterna ägnar mer tid och resurser åt att fördjupa dialogen och förhandlingarna. Man utvidgar snarare kretsen kring samarbetet än minskar den (i linje med vad Björn Gustavsson anför, s 133). De förvaltningar och personer (politiker och tjänstemän) görs delaktiga som berörs av experimentet och av de kommande förändringarna av den reguljära handlingsrepertoaren. Om inte de villkor kan ges som gör att samverkan kan leda till en översyn och förändring av planeringen, bör man överväga att avstå från projektet. (I fallet Kungssten prövades en bred och djupgående dialog i området, men inte i kommunen).

Om denna modell för utveckling av planeringsformer skall gå hand i hand med en dialog- och förhandlingsprocess i ett område, uppstår det då inte en alltför komplicerad samverkanssituation? Precis en sådan som Östen Ohlsson varnar för? När jag diskuterar frågan med Göran Wallén menar han att den viktiga demokratiska dialogen är den mellan brukare och kommun. Dialog och förhandlingar över förvaltningsgränserna blir ofta svåra och innehåller delar som, i linje med vad Östen Ohlsson för fram, inte leder till en förbättrad demokratisk planering. Kanske är den bästa - framkomliga! - vägen att lägga utvecklingsprojekt utanför förvaltningsgränserna. Hos en person, grupp eller ett bolag i direkt samarbete med ansvariga politiker.

Detta alternativ tycker jag också är motiverat. (Jag har varit med att pröva en sådan modell i Lerums kommun, när bomullsspinneriet Nääs Fabriker omvandlades till Nääs Företagscenter.) Den svaga länken i denna strategi ligger, som jag ser det, i hur erfarenheterna av utvecklingsprojektet kan förändra den reguljära handlingsrepertoaren. Hamnar inte ett "fristående" utvecklingsprojekt i samma sits som det experiment vi deltagit i Kungssten? (Nääs Företagscenter hamnade också i ett vakuum när det var färdigutvecklat.

Utvecklingsorganisationen fick inte längre "plats" i kommunen, som inte heller kunde hantera sin nya företagsmiljö vidare i linje med de principer den var uppbyggd på.)

man av att flera aktörer, som tillhör olika organisationer, verkar ha samma värdering av vad som är förnuftigt handlingssätt. Skillnader i tänkesätt gäller här snarare centrum och periferi. Ett lokalt utvecklingsperspektiv förenar såväl kommunens som det lokala näringslivets aktörer. (Ohlsson 1988, s 66-67) Det rådande utvecklingsperspektivet i Göteborg inkluderar i allmänhet inte äldre arbetsområden och dess företag eller varsamma förnyelsestrategier. Tänkbara motiv för att inkludera varsam förnyelse av äldre arbetsområden i en planering för lokal utveckling av arbetslivet förs dock fram i forskningsarbetet. (Birgersson 1987, s 43ff och 4.2.1, s 83)

Sammanfattning och slutsatser inför fortsatt forskning

Samverkan har studerats inom forskningsprojektet utifrån två olika vetenskaps- och yrkestraditioner. Den ena studien har genomförts på Företagsekonomi, GU, och är inriktad på organisationsteori. Den andra studien hör hemma inom arkitekturforskningen på CTH och har sin tonvikt på planeringsprocesser. Resultaten av studierna är såväl skilda som gemensamma slutsatser.

Den organisationsteoretiska studien har fokuserats på förhållandet mellan samverkan och handling. Den pekar på att *omfattande samverkan i Kungsstensprojektet ledde till få handlingar*. Samverkan blev ett medel såväl för att hindra som att främja handlingar. Därigenom kan Kungsstensprojektet ha inneburit mindre förändring än vad som är möjligt om samverkansparterna skulle varit färre och visionerna mer konkreta. *Rekommendationen från denna studie är att samverka mindre och att se upp med sådana underliggande uppfattningar som att samverkan automatiskt leder till handling och att den är bra.*¹⁾

Den planeringsinriktade studien ser samverkan mellan kommunala förvaltningar och mellan kommun och företag som ofrånkomlig vid förnyelse av äldre arbetsområden - och framförallt när parterna skall utveckla nya rutiner. I Kungsstensprojektet prövades några samverkansmetoder. Experimentet visar, enligt planeringsstudien, att en

¹⁾ Då jag själv inte är så insatt i utgångspunkterna för eller teorierna i den organisationsteoretiska studien är det risk att jag inte gör resonemanget här rättvisa. Den som vill fortsätta studera samverkan och handling bör gå direkt till Östen Ohlssons avhandling "Samverkan och handling" (1990)

företagarförening ihop med arbetsboksmetoden och med hjälp av en kommunal områdesansvarig kan åstadkomma en samverkan som leder till förnyelse. Den projektorganisation som skapades inför Kungsstensprojektet i kommunen kunde dock inte skapa den samverkan mellan förvaltningarna som skulle gjort projektgruppen till en lämplig förhandlingspart gentemot företagarföreningen.

En hypotes att pröva vidare är att en permanent kommunal områdesansvarig kan knyta ihop en enkel samverkan mellan såväl företagen i respektive område som kommunens förvaltningar. Hur löser man områdesvärdens relation till berörda förvaltningar? Kan en områdesvärd ingå i en decentraliserad stadsdelsförvaltning?

För att göra samverkan produktiv, bör och kan de prövade metoderna förenklas - i jämförelse med hur de fungerade i Kungsstensprojektet - för att fungera i den reguljära verksamheten. Å andra sidan bör och kan medlen användas för att utveckla och fördjupa samverkan när nya vägar skall prövas. Samverkan blir då ett forum för utveckling, förändring. (Se vidare diskussionen om hur förändringar kan åstadkommas i en kommun i 4.4, s 132)

I fortsatta forsknings- och utvecklingsprojekt bör - och här är de bägge studierna samstämmiga - samverkanssituationen uppmärksammas. Tid och resurser skall avsättas för att kartlägga vilka parterna och spelreglerna är. Själv anser jag dessutom att tillräckliga resurser bör avsättas för en djupgående dialog och tydliga förhandlingar mellan samverkansparterna om projektet skall ge avsett resultat. Annars finns det risk för improduktivt arbete och besvikelser från deltagande parter och personer. Frågan är om det går att kombinera ett dialoginriktat utvecklingsarbete i kommunen (för att knyta ihop berörda förvaltningar) med motsvarande utvecklingsarbete i ett område? Blir det för komplicerat? Går det att tidsförskjuta de bägge sidorna så att de ändå kan påverka varandra? (Ett sådant alternerande utvecklingsarbete anknuter till slutsatsen i 4.1.4 om betydelsen av en generativ planeringsansats. Kunskap för och om planering genereras i en ömsesidig lärprocess. Se vidare s 73) Eller är det bättre att pröva en utvecklingsorganisation utanför de linjärt uppbyggda förvaltningarna som kan satsa på en samverkan med brukargrupper? Fortsatt utvecklings- och forskningsarbete får pröva frågan vidare.

4.4. Om forskningsprojektet

Förnyelseprojektet i Kungssten ingick i Göteborgs kommuns arbete för att utveckla metoder för förnyelse av äldre arbetsområden. Frågan var om och hur kommunen kunde utvidga sin handlingsrepertoar med *varsam förnyelse*. Man beslöt att pröva frågan genom ett experiment.

Förnyelseprojektet var också en del av forskningsprojektet *Förnyelse av äldre arbetsområden*. Forskningsprojektets uppgift var att utveckla kunskap om äldre arbetsområden och deras förnyelse genom att producera kunskap *för* och *om* förnyelseprojektet.

Kunskap *för* a) samband mellan arbetsliv och byggd miljö
 b) olika förnyelseansatser

Kunskap *om* c) hur området förnyades
 d) hur angreppssättet "varsam förnyelse" fungerade som experiment och vad som borde/kunde inordnas i kommunens ordinarie planeringsverksamhet.

Forskningsprojektet har utgjort en komplex arbetssituation. Forskargruppen har samlat in empiriskt material, som bearbetat och granskat har legat till grund för en gestaltning av en förnyelseprocess. Man kan beteckna detta arbete som *en konstruerande forskningsansats* ¹⁾. Delar av denna process prövades sedan av Göteborgs kommun, med sina erfarenheter, befogenheter och ambitioner. Att delta och följa denna aktion gav forskarna nytt och unikt material som belyser hur företag och äldre arbetsområden fungerar. Dessutom dokumenterades och analyserades förnyelseprocessen. Slutsatserna av forskningsarbetet presenterades så att de kan utgöra startpunkter för nya förnyelse- och forskningsprojekt. Hela

¹⁾ Einar Hansson (1989) beskriver den konstruerande forskningsmetoden på ett träffande sätt: Denna metod innebär, att forskaren även syftar till att skapa eller omforma verkligheten, inte bara avbilda den som är vanligt i forskningen. Syftet med den konstruerade verkligheten är att den skall kunna visa sig fungera och fortleva.

Konstruktionen kan ske idémässigt, på papper... Men för att pröva en konstruerad idé kan den behöva prövas i praktiken. Forskaren flyttar ut sin konstruktion i den sociala verkligheten. Detta kallas ofta för aktionsforskning. Aktionerna startas, beskrivs och utvärderas på olika sätt. (s 26)

forskningsprocessen följdes och dokumenterades av Göran Wallén (1987 och 1989) ¹⁾

Forskningsarbetet karakteriseras ²⁾ av *ingående studier av få objekt*. Vi har arbetat med i huvudsak en kommun, en process, ett område med få företag. Det empiriska materialet har samlats in med hjälp av t ex offentliga register, intervjuer, besiktningar på plats, deltagande i möten. Detta arbete har väglets av en stomme av frågor som även tillåtit nya frågor och problem att tränga in. Materialet har bearbetats, analyserats och granskats till nya antaganden om samband. Under detta arbete har vi upptäckt att en del vanliga begrepp och sätt att gruppera t ex företag och miljöer är missvisande. I vissa fall har vi *fört fram nya begrepp* och grupperingar som vi ser som mer relevanta när det gäller miljöplanering. Dessa kan ännu inte betraktas som definitiva begrepp utan de ger snarare *en vägledning för fortsatt forskning*. ³⁾

Att forskare initierar och deltar i en aktion innebär såväl möjligheter som problem utifrån både ett kunskaps- och ett förändringsperspektiv. Begreppet *aktionsforskning* brukar användas för den här typen av forskningsverksamhet. Ibland, speciellt tidigare, användes aktionsforskning endast för projekt där forskarna umeklade kunskap och drev fram förändringar utifrån en bestämd part, ofta en resurssvag grupp. Nu är det brukligt att aktionsforskning beskrivs som en handlingsinriktad, deltagande och partsrelaterad forskning, men där kunskapsutvecklingen ändå väger tyngst på längre sikt. ⁴⁾ I vårt fall - en kommunal förnyelseprocess i ett äldre arbetsområde - har vi växlat partsperspektiv mellan arbetslivets intresser å

¹⁾ Göran Wallén har ett omfattande dokumentationsmaterial. En del av detta finns presenterat och analyserat i ett arbetsPM (1987-12-09) som håller på att färdigställas till en rapport (beräknas att publiceras 1991). De viktigaste erfarenheterna kommer också att jämföras med andra liknande forskningsprojekt och presenteras för en större publik i form av artiklar. En första har publicerats i Tidskriften för arkitekturforskning (nr 3, 1989).

²⁾ En karakterisering av forskningsarbetet finns också i 3, s 28.

³⁾ I "Längs upptäckstens väg" (Lars Dahlgren m fl 1988) kallas sådana begrepp för "spårhundsbegrepp" och hela forskningsvägen finns beskriven och motiverad under rubriken "teorigenerering på empirisk grund" eller "upptäckstens väg".

⁴⁾ Se t ex Åke Sandberg m fl (1981) "Forskning för förändring" där erfarenheter av partsanknuten aktionsforskning diskuteras. Här förs dess värden och möjligheter fram, men man hävdar också forskarens oberoende och lojaliteten till kunskapsutvecklingen på längre sikt.

ena sidan och de kommunala planeringsintressenterna å den andra.

Att utveckla kunskap om äldre arbetsområden och deras förnyelse genom att delta i ett förnyelseexperiment är i vissa fall nödvändigt. En del data är inte åtkomliga och vissa angreppssätt är inte möjliga att pröva på annat sätt. Dessa möjligheter måste vägas mot alla de problem som forskaren ställs inför i en aktion. ¹⁾ Några problem som vi mötte i Kungsstensprojektet skall vi beröra här. För en mer allmän och systematisk behandling av aktionsforskningen hänvisar jag till Göran Wallén (1989).

Kunskapsprocessen för förnyelseprojektet började innan valet av område gjordes och förnyelsearbetet började. Men, den mer direkt användbara kunskapen utvecklades först under förnyelsearbetets gång - och efter. Då dessutom forskargruppens anslag och direktiv förändrades under projektets gång så att forskning och förnyelse skiljdes mer åt, kom en stor del av kunskapen för inte förnyelsearbetet i Kungssten tillgodo. Detta talar för att förlägga det mesta av kunskapsutveckling för ett experiment innan det börjar.

Kunskapen som forskargruppen genererade till en början var abstrakt. Vi hade svårt att nå de i kommunen verkande planerarna med våra modeller över olika förnyelseansatser. Det var först när projektet "blev verkligt" som tjänstemännen och forskarna blev tvingade att ta ställning till varandras budskap (även om det visade sig vara bara delar av respektives budskap). Detta talar för att förlägga kunskapsutveckling för ett förnyelseprojekt ihop med ett experiment. Trots allt innebär *det gemensamma händelseförloppet i ett experiment en brygga till förståelse* av varandras språk och ambitioner.

Göran Wallén (1987) pekar också på *hur svårt det är att föra över en "vision" eller en ide till andra*. "Även vissa slag av kunskap, påpekanden eller erfarenheter är svåra att ta till sig utan att ha en egen erfarenhet som svarar mot detta." (s 3) Idéer transformeras när de förs från forskning till kommunal

¹⁾ Detta dilemma diskuteras av Göran Wallén i en artikel i Tidskrift för arkitekturforskning (nr 3, 1989). Göran Wallén, som inte bara följt vårt utan även andra aktionsforskningsprojekt, arbetar på att systematisera problem och fördelar med aktionsforskning. Han menar att det är viktigt att utveckla en mer metodinriktad aktionsforskning - i jämförelse med en mer politisk användning och värdering av metoden.

verksamhet, från "visionärer" till handläggare, osv. De abstrakta ideer som låg till grund för förnyelseexperimentet prövades därför endast delvis.¹⁾ "Istället för kunskaper om hur en ny planeringsprocess fungerar blev det kunskaper om hur en stor kommuns planering och beslutsapparat fungerar." (aa, s 8) Och insikten att genomföra ett experiment inte är samma sak som att förändra en kommuns planering. Samtidigt upptäcker vi att deltagande tjänstemän efter försöket för fram en hel del ideer och slutsatser från Kungsstensprojektet som man uppenbarligen nu delar med forskargruppen. Detta beror förstås också på att forskarna lärt av tjänstemännens erfarenheter.

Forskarna kom att formulera visionerna och konstruera vägarna och arbetsinstrumenten i stort. Politikerna nöjde sig med att medverka till att experimentet gick av stapeln. De tjänstemän som deltog i experimentet hade - och detta stod klart först i efterhand! - skilda intressen och avsåg andra saker med försöket än forskarna. *Olika intressen drev därför projektet i skilda riktningar.* Till exempel: "Vid valet av område hamnade forskargruppen i ett dilemma som klart uttrycktes i underlaget för beslut men som man inte såg de fulla konsekvenserna av: Om man valde ett område med förändringar på gång, stora problem etc blev det lätt att motivera företagen men kommunen hade då redan som nämnts vidtagit en del åtgärder. Tog man å andra sidan ett område utan akuta problem (vilket man alltså gjorde) fanns det mindre intresse för förnyelse och mindre spektakulära åtgärder kunde göras." (Wallén 1987, s 15) "Utvecklingen senare visade väl att man skulle vunnit på större öppenhet. En väsentlig punkt här var att forskargruppen misstog sig ifråga om de kommunala förvaltningarnas eget engagemang i projektet." (aa, s 17)

Ett område valdes där kommunen inte hade påbörjat en sanering och inte hade några bestämda ideer om hur en

¹⁾ När forskargruppen träffas under sommarhalvåret 1990 är Göran Wallén mycket engagerad i frågan varför förebilder som produceras av forskare har svårt att vinna gehör bland "praktiker". De senare arbetar ju en hel del efter förebilder och samlande ideer. Och ibland kan en idé få stor genomslagskraft och gå tvärs över en hel del av de rutiner och regler som tjänstemännen annars bevakar. Ett omskrivet exempel på detta är lanceringen och byggandet av Globen. Ligger en sådan ide ändå inom ramen för hur man tänker och arbetar i en kommun, medan en hel del av forskarnas ideer bygger på helt andra ramar? Är forskarnas modeller mer abstrakta och processinriktade och fungerar sämre som bärande ideer i jämförelse med konkreta och visuella projekt? Eller har det hela med legitimitet och makt att göra?

förnyelse skulle gå till, vilket öppnade möjligheterna för nytänkande, för en ny planeringsansats. De ansatser som forskargruppen kommit fram till genom sina analyser fick därmed ett utrymme, vilket var viktigt vid beslutstillfället. Men den lågsiktiga konsekvensen var troligen att kraften att pröva nya vägar och att förändra den kommunala verksamheten blev mindre. Det är dock svårt att säga om detta haft en så stor betydelse i jämförelse med att 1980-talet fört fram andra problem i förgrunden och gjort äldre arbetsområden och deras förnyelse till ett mindre prioriterat samhällsplaneringsområde i Göteborgs kommun.

Göran Wallén nämner också hur forskarna hade *dubbla syften* med att välja arbetsboksmetoden: "...dels skulle den verka som ett sätt att aktivera företagarna och få fram deras behov och synpunkter, dels skulle den ge empiriskt underlag (en datainsamlingsform)." (aa, s 20) Christer Lundbergs (1987) analys av arbetsboksmetoden tar också i första hand fasta på den som en forskningsmetod.

Ytterligare exempel på olika uppfattningar hos forskargruppen och Göteborgs kommun gällde vad ett projekt är. "I kommunens projektgrupp har man haft frihet att skaffa underlag och göra en alternativ planering men så fort det gällt beslut, ekonomi och genomförande träder de olika förvaltningarna in." (Wallén 1987, s 23) Forskarna å sin sida är vana vid att projekt betyder eget ansvar för beslut, ekonomi och genomförande inom vissa allmänna ramar.

Vad vi kan se av dessa exempel är hur forskarna driver en riktning - färgad av egna forskarintressen och tolkningar av brukarintressen - som tjänstemännen i kommunen inte är delaktiga i. Och tvärtom när det gäller tjänstemännens agerande. Detta förhållande skapar problem för såväl förändringstakten i kommunen och för kunskapsutvecklingen. T ex så kommer forskarna att utvärdera ett kommunalt utvecklingsprojekt som i mycket är präglad av forskarnas kunskaper och ideer. Det finns en risk att utvärderingen överbetonar problem i den kommunala organisationen och undervärderar tveksamheter i den egna rollen.

Ytterligare en komplikation i Kungsstensexperimentet har varit att såväl *forsknings- som utvecklingsprojektet* har styrts av att både kommun och forskarnas finansier BFR fattat *beslut steg för steg p g av skäl som legat "utanför" projektet*. Arbete har därmed initierats som inte kunnat fullföljas till fullo. Att kunna

ändra riktning är nödvändigt. Men, när avgörande beslut fattas utanför projektets kontroll blir effekten att deltagarna inte vet eller förstår vart projektet är på väg. Deltagarna blir frustrerade och "garderar" sig genom att minska sitt engagemang. Forskarna blir i vissa fall tvungna att söka försörjning på annat håll. (Se vidare Wallén 1987)

Förnyelseprojektet i Kungssten gav inga spektakulära förbättringar i Kungssten. *Projektets resultat finns snarare att avläsa i förändrade attityder hos deltagande planerare i kommunen.* Dessa attitydförändringar har dock hitintills inte resulterat i förändringar av den reguljära handlingsrepertoaren för arbetsområden. Däremot kan man se spår av viss "ny" praxis "vid sidan av" den reguljära verksamheten. ¹⁾

Det är uppenbart att det är ett *reellt problem* för tjänstemän och politiker i en kommun som Göteborgs och för forskare som deltar i kommunala utvecklingsprojekt *att förändra metoder, rutiner och processer.* Hur kan man arbeta inom och med en kommun för sådana förändringar? Hur tillgodogör sig praktiker resultat av forsknings- och utvecklingsarbeten? När kan man säga att forskningsrön gett resultat i form av en förbättrad kommunal planering?

Min mening idag är att *förändringens problematik bör diskuteras på kommunerna och forskningsinstitutionerna innan samarbetsprojekt startas.* Vad skall utvecklas i första hand? Kommunens planering eller forskarnas visioner? Troligen har en del tjänstemän i Göteborgs kommun sett på Kungsstensprojektet som en forskningsuppgift. Tjänstemännen såg visioner som kan vara intressanta, men ej aktuella för det vardagliga planeringsarbetet. Det blir då intressant att delta i forskarnas

¹⁾ Under sommaren 1990 har Göran Wallén intervjuat kommunens projektledare i Kungsstensprojektet. Efter Kungssten har han arbetat med förnyelse av andra arbetsområden, men är nu också engagerad i planeringen av ett nytt arbetsområde. Idén här är att bygga upp en speciell verksamhetsmiljö i området redan från början. Man upplåter tomter till företag som efterfrågar denna miljö. Företagen får i sin tur ställa upp på vissa miljökrav och förväntas delta i en viss gemensam förvaltning av området. Erfarenheterna från Kungssten används alltså här i en helt annan situation. Genomförandet är informellt, dvs det kringgår de vanliga planeringsrutinerna och bygger uppenbarligen på projektledarens erfarenheter, entusiasm och nätverk av kontakter i kommunen. Är det kommunens "krissituation" som ger utrymme för nya bärande ideer? Är detta ett undantag, ett första steg till förbättrade planeringsformer eller ett reguljärt utrymme som finns för driftiga tjänstemän runt tröga planeringsrutiner?

arbete, men experimentets erfarenheter upplevs inte ge någon grund för förändring av kommunens handlingsrepertoar. (Se t ex Birgersson 1987, s 134) Projektets organisation och deltagare - t ex att politiker och tjänstemän som arbetar med att utveckla rutiner och processer inte deltog aktivt i projektet - stämmer också mer med ett forskningsprojekt än ett förändringsprojekt.

Hur skall förebilder hämtas eller utvecklas? Hur skall ny praxis prövas och spridas? I detta sammanhang bör också *experimentets uppgift* diskuteras. Björn Gustavsen (1986, 1987a & b) har följt vad som hänt med de arbetsplatsexperiment som norska forskare deltagit i sedan 1960-talet. Han pekar på svårigheterna att:

- uppnå positiva resultat i de aktuella företagen utan ett nära stöd av forskarna och
- sprida resultaten vidare och uppnå varaktiga förändringar i arbetslivet som helhet. (1987a, s 28)

Denna erfarenhet är grunden bakom Björn Gustavsens efterföljande arbete med att *hitta nya former för att förändra arbetslivet*. Till detta hör att utveckla nya strategier för forskarnas deltagande. "Det var ganska uppenbart att det förhållandet att forskargruppen hade en teori och relativt klara uppfattningar om vad som skapade problemen i arbetslivet och om hur dessa skulle angripas, var en bidragande orsak till svårigheterna att utveckla och bevara de formella och informella överenskommelser som var förutsättningen för de praktiska handlingarna. Om forskarna intog en öppnare attityd, skulle det bli lättare att nå enhällighet, eftersom fältet där enhälligheten kunde uppnås, vidgades." (aa, s 29)

Nya forskarroller har sedemera utvecklats inom arbetslivsfältet där forskarna prövat allt modestare positioner gentemot de berördas erfarenheter och uppfattningar i de aktuella organisationerna. Om man löper linan ut kan man säga att forskarens uppgift blir att utveckla och bevara "arenor" eller "områden" där förändringar kan växa fram. "Genom att ge arenorna vissa karakteristika, påverkar forskningen de processer som äger rum inom dessa, men i princip är det de människor som agerar på dem som definierar vad som skall göras." (aa, s 30)

Baserad på dessa erfarenheter har Björn Gustavsen arbetat vidare inom ramen för LOM-programmet (Ledning-Organisation-Medbestämmande) på Arbetsmiljöfonden (1984-1989) med att utveckla nya former för förändringsarbete.

Programmet har initierat forskarunderstödda utvecklingsprojekt på ca 100 arbetsplatser i industri- och serviceföretag, statliga myndigheter, landsting och kommuner. Projekten bygger på *brett deltagande*, dialoger och samarbete. Väsentliga inslag är start- och erfarenhetskonferenser (dialogkonferenser) och samarbete - utveckling av nätverk - mellan arbetsplatser som samtidigt bedriver utvecklingsarbete. (Arbetsmiljöfonden 1989)

Vår erfarenhet av experimentet i Kungssten stämmer med LOM-programmets utgångspunkter. Det skall bli intressant att följa LOM-projektens teoretiska landvinningar och vilka bestående förändringar som kan uppnås med de här prövade metoderna för dialog, samarbete och forskardeltagande. ¹⁾

En grundläggande rekommendation - baserad på såväl Kungssensprojektets som Björn Gustavsens erfarenheter - är att *aktionsforskningsprojekt bör börja med kunskapsutveckling kring villkor och former för förändringar i den aktuella organisationen*. Och att om och när villkor klargjorts och lagts fast kan en kunskapsutveckling ske *för* och *om* en planerings- och beslutsprocess. Villkoret här är då att det finns resurser och handlingsvillkor som gör det möjligt för forskare och planerare och politiker att överföra sina respektive kunskaper och intressen till varandra under försökets gång.

I inledningen till Kungsstensprojektet gjorde jag en studie av olika planeringsteorier och -modeller. Detta arbete skjöts hela tiden åt sidan. Det återkom i forskningsprojektets slutredovisning endast i form av spridda kommentarer. Jag tror nu att, i linje med ovanstående rekommendation, *tyngdpunkten i det teoretiska arbetet bör förskjutas från modeller över angreppssätt till hur angreppssätt genereras vid den aktuella tidpunkten och platsen*. (Birgersson 1987, s 134) Teorier om förändringar i kommuner/stora organisationer och förändringsmodeller kan då ange riktningen för utvecklingen av teorier om planering och planeringsansatser.

Många av problemen med aktionsforskning antyder snarare *fler gemensamma utvecklingsprojekt* mellan forskningsinstitutioner och kommuner än mindre. Forskare, tjänstemän och politiker kan då blir mer förtrogna med varandras möjligheter och begränsningar. Och förändringsprocessen bli synligare och effektivare.

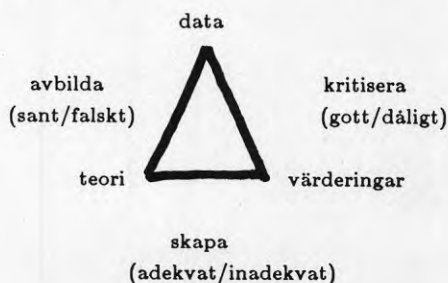
¹⁾ LOM-programmet har producerat flera forskningsrapporter. Våren 1990 kom en slutrapport "Utveckling genom diskussion". Flera slutrapporter är under arbete.

Kunskapsutvecklingen på en forskarinstitution behöver i och för sig inte bli mindre av att kommunen inte uppnått det utsagda resultatet från början. (Även negativa och icke-resultat är ju analyserbara). Värdet ökar dock om formerna för gemensamma projekt kan utvecklas så att såväl forskarinstitutioner som kommuner kan uppnå avsedda resultat. Och därmed kan det teoretiska arbetet på flera plan - *teorier om organisationsförändringar, teorier om och för kommunal planering - såsmåningom länkas ihop bättre och utgöra en grund för teorier om en arkitektur- och planeringsforskning som inkluderar konstruerande delar.*¹⁾

Sammanfattning och slutsatser inför fortsatt forskning

Valet att studera ett "smalt" empiriskt material för att kunna uppnå en "bred" metodansats, visade sig fruktbart. Vi har fått

¹⁾ Här kan det vara intressant att se på Johan Galtungs modell över vetenskapligt arbete i "Methodology and Ideology" (1977). "Galtung utgår från tre typer av satser: data, teori och värderingar. Vetenskaplig verksamhet går ut på att jämföra och skapa samstämmighet mellan dem. Empiricism jämför data och teori, med data som de starkare. Slutsatsen dras i termer av sant och falskt. Kriticism jämför värderingar och data och låter vanligen värderingarna styra. Slutsatsen dras i termer av gott och dåligt. Konstruktivism slutligen jämför teori och värderingar och jämför dem mot varandra. Slutsatsen dras i termer av adekvat och inadekvat." Galtung argumenterar för en integration av dessa tre aspekter av vetenskaplig verksamhet. (Caldenby och Walldén 1986, s 20)

Vår forskargrupp har arbetat i denna anda. Det tar förstås tid att utveckla ett sådant brett metodkunnande (som också är kopplat till ett brett innehåll). Med tiden resulterar dock arbetet i en metodinsikt på ett högre plan - där vi tror att det är möjligt att gradvis artikulera arkitekturforskningens speciella vetenskapliga kompetenser. Och tackla såväl kunskapsutvecklings- som förändringsprojekt på allt mer avancerade plan.

fram resultat som inte skulle visat sig om vi nöjt oss med färre och "grundare" metoder. ¹⁾ De nya samband och idéer som ett fall gett behöver i fortsättningen *prövas på ett bredare empiriskt material* och i *fler fall*.

Att på basis av kunskap konstruera en process och att sedan medverka i att den prövas, ger ett stort kunskapstillskott. Om ett sådant förfarande också skall ge avsett resultat i form av t ex en förändring av kommunal planering, bör *förändringsproblematiken genomsyra alla delar av försöket*. I Kungsstensprojektet prövade vi en generativ planeringsansats i området, men ej i kommunen.

Aktionsforskning är svårt. Sådana vägar är ibland nödvändiga för att nå viss kunskap och erfarenheter. Med *fler gemensamma utvecklingsprojekt* mellan forskningsinstitutioner och kommuner *bör parterna bli mer förtrogna med processen* (lär-, planerings-, förändrings-, forsknings-) och dess möjligheter och begränsningar.

¹⁾ Ett litet exempel: Besiktningar av lokaler i Kungssten visade på arbetsmiljöbrister. Företagarna fäste dock mindre vikt vid dessa brister, vilket visade sig vid intervjuer. Verksamheterna ifråga hade ofta en inriktning som gjorde att bristerna hade mindre betydelse. En jämförelse med andra uppgifter visade att utrymmesstandarden i allmänhet är hög. Större plats kompenserar också brister. Stora lokaler är möjliga i äldre byggnader där hyran relativt sett är låg. Dessa resultat ger en annan bild än de uppfattningar och undersökningar vi utgått ifrån. (Se vidare i 4.1.3)

5. FÖRSLAG TILL FORTSATT KUNSKAPSUTVECKLING

5.1. Samspelet mellan arbetsliv och fysisk miljö

Verksamhetsmiljöer för mindre företag

Kungsstensprojektet visar att småföretagandets villkor och deras livsmiljö är okänd mark för många planerare. Fler ingående beskrivningar över småföretagssamhet och hur den samspekar med olika verksamhetsmiljöer behövs. Sådana kvalitativa och detaljerade studier saknas inom forskningen. De bör kompletteras med kvantitativa sammanställningar där mängder och typer kan urskiljas.

En kritisk granskning av vedertagna begrepp för att klassificera företag och deras utvecklingsmöjligheter är en nödvändig del av kunskapsutvecklingen. Först med en mer flerdimensionell tolkning av småföretagandet blir vissa företagsstrategier och miljöer tydliga och förståeliga och kan värderas som en del av regionens näringslivsstruktur.

I vilka miljöer återfinns småföretag? Vilka är de allra viktigaste egenskaperna i miljön? Är billiga lokaler en del av vissa småföretags framtidsvillkor? Vad stärker respektive hindrar skaparkraften i miljön? Kan vissa egenskaper ersättas med andra? Finns det tendenser som visar att ett visst utbud av miljöer minskar? Detta är frågor som kan utgå från Kungsstensprojektets erfarenheter och pröva slutsatserna vidare. Sådana frågor kan bearbetas från två håll:

- 1) Att utgå från en kommun/regions utbud av olika verksamhetsmiljöer och se var småföretagen befinner sig. Ett urval av olika typer av småföretagsmiljöer görs därefter för närmare studier.
- 2) Att utgå från företagsregister och göra ett urval av mindre företag. Deras utveckling och val av miljö följs över tiden. På så vis kartläggs deras "flyttningskarriärer". Utifrån dessa diskuteras deras framtidsmöjligheter och syn på miljön.

Ett sådant här material kan också vara till utgångspunkt för att hitta begrepp och klassificeringar som kan vara planerare till hjälp. I Kungsstensprojektet gjordes ett försök att indela företagen och deras verksamhetsmiljöer i två huvudgrupper:

- De företag som är inriktade på volymtillväxt ("den vertikala utvecklingsvägen") och deras behov av produktionsmiljö och
- de företag som inte i första hand vill växa utan satsar på andra former av utveckling ("den horisontella utvecklingsvägen") och den miljö som gör dessa utvecklingsstrategier möjliga.

Kan en sådan indelning vara till hjälp i analys- och planeringssammanhang?

Mindre företag har i allmänhet svårt att utnyttja kommunens möjligheter till stöd och service. Kungsstensprojektet pekar på möjligheten att ge småföretagen en större andel av kommunens service genom kommunens ansvar för underhåll och förnyelse av äldre arbetsområden. Motiv och angreppssätt ("förnyelse som service") bör prövas vidare, bl a en områdesföreträdares, -värds möjligheter i detta sammanhang. (Inom företagsekonomisk forskning diskuteras bl a "intermediaries" betydelse för att myndigheters avsikter och stöd skall "nä" småföretag, se (Hjern & Hull 1987)

Ur "verksamhetsmiljöer för mindre företag" kan speciella urval göras av såväl företag som miljö för att t ex studera:

- *startmiljöer*. Hur sker "påfyllandet" av företagare, av innovatörer/entreprenörer inom arbetsliv och kultur? Samband med lokalutbudet? Samband med hur lokalförmedling och uthyrning/försäljning av lokaler sker? Samband med olika områdesegenskaper? Kan olika startmiljöer främjas genom att kommunen undanröjer respektive ställer upp vissa hinder?
- *verksamhetsmiljöer i bostadshus/bostadsområden*. Vad är det för utrymmen som utnyttjas som arbetsplatser i bostadshus? Vad betyder möjligheter till arbete i bostadshus? För förverkligandet av ideer och produkter? För småföretags utveckling och överlevnad? Jämförelse mellan områden och platser.

En hel del arbetsplatser brukar försvinna vid bostads-saneringar. Samtidigt förtjänar ett växande antal personer sitt uppehåll i bostadsområden. Bör och kan förnyelsearbetet beakta den befintliga verksamhetsmiljön? Går det att bygga upp nya enkla verksamhetsmiljöer i renodlade bostadsområden? T ex genom att starta "verkstadskolonier" där företagare och föreningar får en bit mark och en enkel byggnad eller bygnadsrätt för en sådan?

- *exempel på "bra" verksamhetsmiljöer för småföretag.* En sådan studie skulle svara mot ett direkt behov hos planerare att få tillgång till relevanta exempel som underlag för eget utvecklingsarbete.

Allmänna verksamhetsmiljöer (AVM)

Den fysiska miljön i Kungssten analyserades utifrån hur företagen där använder miljön och hur de verkamma (framförallt småföretagarna) uppfattade den. Kungsstens egenskaper som verksamhetsmiljö trädde fram. Det visade sig också att Kungssten och andra äldre arbetsområden har kompletterande egenskaper i jämförelse med nya arbetsområden. Likaså att det finns egenskaper här som eftertraktas i nya områden, men som är svåra att planera och bygga sig till.

Äldre arbetsområden bör värderas i relation till andra verksamhetsmiljöer. Ett områdes utbud av lokaler och områdeskvaliteter kan i relation till övriga områden i regionen ha unika värden och betydelser för kultur och näringsliv. Och "balansen" mellan olika verksamhetsmiljöer i en region är viktig. Förändringar i ett område ger återspeglings i andra områden genom företagens flyttningar.

Hur kan man beskriva ett arbetsområde som verksamhetsmiljö så att dess betydelse i helheten träder fram - om man ser till regionens samlade utbud av verksamhetsmiljöer och näringslivets karaktär? Ett första försök till en sådan beskrivning gjordes i Kungsstensprojektet genom introduktionen av begreppet *allmän verksamhetsmiljö* (AVM). AVM är den fysiska miljön och hur den samverkar med den ekonomiska och sociala miljön i området - byggnaderna och företagen tillsammans (Birgersson 1987). Den allmänna verksamhetsmiljön i olika områden har växt upp tillsammans under lång tid, den förändras vanligen långsamt och är en viktig struktur för regionens näringsliv. Till skillnad från enskilda byggnader och

företag är det framförallt kommunens ansvar att förvalta och bygga en lämplig struktur av verksamhetsmiljöer.

Ett forsknings- och utvecklingsarbete är att undersöka vilka dimensioner som kan och bör ingå i begreppet AVM och hitta metoder att "mäta" olika områdens AVM. Kan begreppet utvecklas så att det fungerar som planeringsinstrument? Kan kommuner använda begreppet för att ange standardnivåer för arbetsområden (AVM-standard)? Kan områdena härigenom ges bestämda värden som skall vårdas och utgöra mål för förnyelseinsatser?

En väg mot att utveckla AVM-konceptet är att studera hur verksamhetsmiljöer definieras och karakteriseras i de studier av *glesbygdsmiljöer* som gjorts av företagsekonomer.¹⁾ Syftet med glesbygdsstudierna har varit att se vilka egenskaper som kan främja lokal utveckling.

Avsikten med en sådan genomgång är att få en uppfattning om vilken bärighet hela tanken med att karakterisera och jämföra verksamhetsmiljöer i regioner har. Och att närmare precisera hur olika allmänna verksamhetsmiljöer kan karakteriseras och beskrivas. Dessutom kan studien peka på skillnader och likheter mellan verksamhetsmiljöer i storstad och glesbygd och ge uppslag för jämförande analyser. T ex så borde en jämförelse kunna belysa egenskaper i "kreativa miljöer".

En annan väg mot att utveckla konceptet AVM är att försöka *karakterisera en kommuns/regions samlade utbud av lokaler och områden*. En hel del kommuner har redan omfattande beskrivningar (t ex Göteborgs kommun). Det gäller då att försöka

¹⁾ Ett exempel på en sådan studie är *Entreprenörskap och nettverksstrategier* i noen norske og svenske kommuner (Johannisson & Spilling (ed.) 1986). Genom att jämföra olika regioner med olika arbetstraditioner, diskuterar forskarna vilka egenskaper som kan främja respektive hindra småföretagsamhet. I ett avsnitt (av Bengt Åke Gustavsson) betraktas småföretagarna och deras verksamheter som en kulturform (s 79 ff). En av frågorna här är vad den yttre miljön betyder som signalsystem. I en småföretagarbygd som Gnosjö legitimerar en mängd yttre synliga symboler den individuella handlingen och brott mot etablerade strukturer. Exempel på sådana symboler är hur småföretagen ligger utspridda i landskapet på ett ordnat sätt och mängden av "förbjudna" skyltar vid vägarna. Även den konstnärliga utsmyckningen understöder entreprenörskap och småföretagsutveckling. Här finns intressanta ledtrådar att ta tag i och utveckla när det gäller äldre arbetsområden, hur de ser ut och hur de betraktas av planerare i staden.

komplettera och tolka befintligt material utifrån olika företagsperspektiv och utifrån kommunens näringslivsstruktur och -utveckling. Och att se begreppsutvecklingen utifrån en kommuns möjligheter att karakterisera, bedöma och agera.

Ur studier av allmänna verksamhetsmiljöer kan analyser av speciella verksamhetsmiljöer avseväras. T ex:

- *"kreativa miljöer"* (jmf startmiljöer). En analys av litteratur för att få fram vilka egenskaper som utpekas som viktiga. Och en analys av verksamhetsmiljöer som utpekas av forskare och planerare som grogrunden för skaparkraft och initiativ.
- *"terminalområden"*. En analys av framtida villkor för vissa företags transporter och vad detta innebär för områdesmiljön.

5.2. Kommunal förnyelse- och utvecklingsplanering

Komplettering och förändring av handlingsrepertoaren för verksamhetsmiljöer

Det i Kungssten prövade angreppssättet - "förnyelse som ger service" till de befintliga företagen - har gett ledtrådar till fortsatta vägar för forskning- och utvecklingsarbeten. Här pekar vi på några sådana vägar.

Det finns en fara att förenklade uppfattningar styr kommunala förnyelseinsatser. Forskargruppen rekommenderar i första hand en mer tolerant och avvaktande attityd gentemot äldre arbetsområden. Som en grund för såväl en mer avvaktande som en mer aktiv insats från kommunens sida bör arbete läggas ner på ett för *förvaltningarna gemensamt synsätt* på äldre arbetsområden och deras förnyelse. Till ett sådant arbete kan Kungsstensprojektets resultat och ytterligare forskning om sambandet arbetsliv - fysisk miljö bidra. Här är det viktigt att forskningsresultat kan spridas på ett effektivt sätt. (Video har stora utvecklingsmöjligheter i detta sammanhang).

Forskargruppen anser också att kontinuerligt *underhåll och vård* av äldre arbetsområden är grundläggande. Områdena bör inte ses som objekt för en likformig upprustning. Hur kan underhållet förbättras i äldre arbetsområden när budgeten för

underhåll minskar? Här finns en grund för utvecklingsarbete i en intresserad kommun. Och för jämförelser mellan kommuner.

Förbättrat underhåll är i sig ett incitament till "egenförnyelse" i äldre arbetsområden! Denna hypotes för vi fram som ett resultat av analysen i Kungssten. Forskningsprojektet presenterar även andra ideer som kan underlätta för företag och fastighetsägare att göra egna förbättringar och öka deras intresse för att göra detta. T ex att:

- klargöra vilka regler som gäller för förnyelseåtgärder
- förenkla handläggningen eller skapa "frizon" för vissa regler
- stödja företagarföreningarna
- införa områdesvärdar, gärna med egen budget.

Sådana här angreppssätt bör undersökas vidare och prövas.

En mer kontinuerlig, lågintensiv men personlig bevakning av utvecklingen i äldre arbetsområden genom någon typ av *områdesvärd* eller fadder inom den kommunala förvaltningen ser vi som ett av de viktigaste uppslagen till att förbättra underhållet och öka "egenförnyelsen". Vad krävs för att ett sådant arbetssätt kan prövas och införas permanent i en kommun? Kan underhållsbudget (och förnyelseanslag) knytas till en områdesföreträdare?

Mer *riktade förnyelseinsatser* av mer omfattande slag (t ex att förbättra trafikförhållanden, energihushållningen eller tillhandahålla expansionsutrymme och lämpliga lokaler för vissa företagskategorier) kräver "områdesanpassade" planeringsprocesser. Sett principiellt behöver kommunen kunskap för att kunna förändra sitt arbetssätt *från* en inriktning på:

- generella, fysiska åtgärder
- antingen genomförda av varje förvaltning för sig
- eller också genom samverkan i särskilda tidsavgränsade projekt

till en inriktning som:

- även omfattar företagsstödande serviceåtgärder av selektivt slag
- sker genom kontinuerlig, långsiktig vård av den allmänna verksamhetsmiljön
- i samverkan mellan flera kommunala förvaltningar och mellan kommunen och företag.

Här kan olika forskningsinsatser stödja kommunerna, t ex forskning om:

- "objektet" (miljön, företagen, intressenterna), som visar nödvändigheten och möjligheterna i det nya angreppssättet
- angreppssätt att pröva i olika situationer och områden
- utvecklingsperspektivet från en passiv och reglerande fysisk planering till en utvecklingsplanering där kommunen är en aktiv part i samverkan och förhandling med berörda parter. Styrmedel och arbetsmetoder blir i detta fallet mer situationsbundna än de är idag.

Förändringens villkor

När nya former skall prövas är det vanligt att det sker som ett experiment, ett projekt vid sidan om den reguljära verksamheten. Några personer blir avdelade för experimentet. Så skedde också i Kungssten. En sådan förändringssituation leder lätt till att :

- vissa villkor för att pröva ett nytt arbetssätt inte genomförs p g a det tillfälliga i experimentet. Därmed kan möjligheterna inte prövas fullt ut.
- erfarenheterna av experimentet betraktas med misstänksamhet av de ej inblandade. Många pekar på att det gick kanske där men ... Eller de pekar på bristerna och på avsaknaden av effekter som anledningar till att inte "ta till sig" av erfarenheterna. De vanliga rutinerna gör det också svårt att ägna sig åt ett experiment eller dess slutsatser.

Det är uppenbart att det finns behov av kunskapsutveckling om hur en förändring av processer och metoder kan ske i en kommun. Finns det andra sätt att pröva nya angreppssätt på än att "isolera" en grupp som på speciella och "halvdana" villkor får pröva ny idé? På Arbetslivscentrum (Björn Gustavsen m fl) har man utgått från experimentets brister som förändringsmedel och prövar andra vägar för att förändra företags arbetssätt. Kan denna forskning ge impulser även till kommunalt utvecklingsarbete?

Går det att med speciella arbetsinsatser ta tillvara erfarenheterna av ett experiment för att förändra den reguljära

handlingsrepertoaren? Är inte denna "övergång" det allra viktigaste momentet i aktionsforskningsprojekt? I Göteborgs kommun har några tjänstemän börjat sprida och bearbeta erfarenheterna från Kungssten. Om forskargruppen även i fortsättningen får möjligheter att delta i detta förändringsarbete (en viktig uppgift här är som "pådrivare") kan och bör erfarenheterna bearbetas senare för att belysa förändringsproblemen i en kommun.

5.3. Samverkansformer

Inom forskningsprojektet genomfördes en speciell samverkansstudie (Ohlsson 1988). Den har varit inriktad på att beskriva och förklara hur ett antal parter interagerat i två projekt (Kungssten i Göteborg och kv Verkytet i Eskilstuna). Analysen har utgått från interorganisationsteorier. För kunskapsutveckling kring samverkan i allmänhet hänvisas till denna studie direkt.

Samverkan behandlades också inom forskningsprojektet som ett medel till förnyelse i äldre arbetsområden. I Kungssten visade sig att samverkan mellan kommun och företag kan löna sig för alla parter. Men samverkan är också svårt. Det tar tid att organisera parterna så att samverkan inte blir för komplicerad. Då finns det risk att ingen vinner något.

Arbetsmetoderna som prövades i Kungsstensprojektet (arbetsboksmetoden, områdesvärd) visade sig leda till att företagarföreningen i området stärktes. Föreningen kom att samordna och företräda företagen i området vid förhandlingarna med kommunen. Kommunens projektgrupp samordnade inte på motsvarande sätt förvaltningarnas intressen och fick inte befogenheter att förhandla för hela kommunen. Beslutsrätten över pengarna till projektet och det slutliga valet av åtgärder låg kvar på de skilda förvaltningarna. Kan kommunen samverka för att bli en förhandlingspart gentemot företagen i ett område? Kan arbetsboksmetoden användas inom kommunen för detta ändamål? Kan en områdesvärd bli kommunens förhandlare? Detta är frågor som leder in på den större frågan hur kommunen kan gå från en målstyrd planläggning till en mer förhandlingsinriktad planering.

BILAGA: ATT PLANERA ARBETSOMRÅDEN - RÅD TILL EN KOMMUN!

Kunskap kan presenteras på olika sätt. Ofta efterfrågas - t ex av planerare - kunskap i form av "praktiska rekommendationer" och "enkla tumregler". Men det är svårt att sammanfatta omfattande forskningsrapporter till några "enkla, fina, praktiska lösningar" att tillämpa i fortsättningen på äldre arbetsområden. Här är ändå några viktiga rön och försök att formulera "tumregler".

Några praktiska rön främst riktade till Göteborgs kommun ¹⁾

Vilka företag finns i Kungssten och hur använder de och sköter de sina lokaler?

Företagen och byggnaderna är av bättre klass än många trott. Många företag har kommit från sämre lokaler på annat håll. Förmågan till anpassning är stor. Låg hyra möjliggör hög utrymmesstandard som i sin tur kompenserar andra brister hos lokalerna. Det finns många nyttiga och välskötta företag i ändamålsenliga lokaler bakom slitna fasader.

Även företag som inte växer är kreativa och fyller en viktig roll i regionens näringsliv. Flera har en nationell och nordisk marknad och är ensamma om sina produkter och sitt kunnande. Kungssten behövs för sådana företag. Området möjliggör mångfald och kreativitet, bildar en miljö som tar lång tid att bygga upp och bör vårdas med omsorg.

Men flera byggnader behöver underhållas bättre och på sikt rustas upp. Ovanligt stor andel små utomstående fastighetsägare tycks vara orsak till dåligt underhåll. Men även kommunens bristfälliga skötsel av gatuunderhåll och snöröjning under tidigare år bidrar till allmänt försämrad omsorg och ordning.

¹⁾ Ur den presentation av forskningsprojektet forskargruppen sammanställt för Göteborgs kommun: "Vad hände i Kungssten? Sammanfattning av ett forsknings- och förnyelseprojekt". (Birgersson & Törnqvist 1988)

Hur kan kommunen stödja ett allsidigt näringsliv genom förnyelse av äldre arbetsområden?

Den tidigare kommunala handlingsrepertoaren för förnyelse av äldre arbetsområden har inriktats främst på fysiska förändringar. Fastighetsköp och detaljplaneändringar har genomförts som förberedelse för rivning och nybyggnad för nya ändamål. Industrimiljögruppen i Göteborg har med framgång prövat enkla miljöförbättrande åtgärder i äldre områden - planteringar, p-platser och bättre trafikföring. Men ansatsen har inte medgivit att företagen engagerats i genomförande och underhåll av förbättringarna. Alla åtgärder har inte heller motsvarat företagens önskemål.

Förnyelse som ger *service* ...

I Kungssten har ambitionerna varit litet högre. Företagen har engagerats i förbättringar som tillgodoser deras aktuella önskemål. Ansatsen kan likställas med den service som generellt erbjuds näringslivet. Kommunen *tillhandahåller en fungerande yttre fysisk miljö* efter företagets önskemål. Medan denna service i praktiken oftast utnyttjats av större företag som sökt mark och lokaler i nya lägen har åtgärderna i Kungssten gällt mindre företag i ett befintligt område. De fysiska resultaten kan synas små men företagets engagemang ger hopp om bestående och vidgade effekter på sikt.

Förnyelse som ger *stöd* ...

Men man kan tänka sig ytterligare andra mål för förnyelse. Kommunen kan vilja ge ett mer selektivt *stöd till vissa kategorier företag*. I stället för en generell service till samtliga företag i ett område vidtas åtgärder för att t ex ge främst nystartade företag lämpliga lokaler. I annat område rustas trafikapparaten upp för att underlätta lokalisering av företag med stor transportvolym, o s v.

Förnyelse som bygger *struktur* ...

Det finns också ett vidare perspektiv - att stödja *en struktur av allmänna verksamhetsmiljöer* (AVM). AVM är den fysiska, ekonomiska och sociala miljön i ett område, byggnader och företag tillsammans. Den allmänna verksamhetsmiljön i olika områden har växt upp under lång tid, den förändras vanligen långsamt och är en viktig infrastruktur för regionens näringsliv. Till skillnad från enskilda byggnader och företag är

den framför allt kommunens ansvar att förvalta.

Att vårda ett brett spektrum av olika slags allmänna verksamhetsmiljöer framstår som en viktig uppgift för kommunen och kräver insatser på flera nivåer. En viktig komponent är ett förändrat *synsätt* på äldre områden. De är unika resurser att kontinuerligt underhålla och vårda och inte objekt för en likformig uppsnygning. Vidare finns potential för *egenförnyelse* som kommunen ofta med små medel kan stimulera. I vissa fall behöver *riktade förnyelseinsatser* av större omfattning tillgripas, t ex för att förbättra trafikförhållanden, energihushållning eller tillhandahålla expansionsutrymme och lämpliga lokaler för vissa företagskategorier. En mer kontinuerlig, lågintensiv men personlig bevakning av utvecklingen i äldre arbetsområden genom någon typ av "*områdesvärd*" eller "*fadder*" inom den kommunala förvaltningen kan vara ett viktigt inslag i detta arbetssätt.

Former för samverkan mellan företag och kommunala organ

Bristerna i en förenklad syn på samverkan uppenbarades under projektet. "Kommunen" är inte en entydig och homogen förhandlingspart utan är sammansatt av flera olika förvaltningsintressen och politiska viljor. Och även i ett litet område som Kungssten representerar industriföreningen företag av många olika slag.

Arbetsboksmetoden visade sig effektivt samla upp åsikter och åtgärdsförslag främst hos företagen i området. Kraftfulla krav på bättre gatuunderhåll och bättre parkeringsmöjligheter utan förbud trängde ut konventionella planerarförslag om planteringar och samordnad färgsättning. Metoden gav industriföreningen ett brett underlag för sina krav på förbättringar.

Kommunens projektledare hade också god kontakt med industriföreningen och kunde göra personliga insatser för enskilda företag. Kommunens projektgrupp som helhet visade sig däremot ha sämre förhandlingsberedskap att möta företagens önskemål och vilja till att bidra till förnyelsearbetet. Den var bunden av de olika förvaltningarnas handlingsregler, vilket inte alltid framgick i de första diskussionerna med företagens representanter. Projektgruppen skaffade sig inte heller politiskt stöd för att i Kungssten tillåta mindre avvikelser från generella normer t ex beträffande parkeringsrestriktioner.

Förnyelseåtgärderna blev till slut rätt konventionella. Några drastiska planerarförslag i projektets inledningsskede om generella p-förbud och sanering av hela kvarter och företagskategorier fullföljdes å andra sidan inte heller. Men efter de förväntningar som väcktes ledde projektgruppens begränsade handlingsförmåga till oklara förhandlingar. En del företagare undrar också om kommunen verkligen satsat 1 miljon på åtgärder i området.

Några "tumregler" ¹⁾

Förväxla inte "brokigheten" i ett område med förslumningssymptom. Äldre byggnader, brokighet och mångfald i företagsammansättning och yttre miljö behöver inte innebära dåliga produktions- och arbetsmiljöer.

Var rädd om enkla arbetslokaler och -miljöer. De fyller sin funktion i den uppsättning av lokaler och produktionsmiljöer som behövs för att främja ett rikt arbetsliv i en kommun. Däremot inte sagt att de inte behöver underhållas och förbättras.

Värna om en mångfald och valfrihet när det gäller arbets-
bebyggelsens standard, utformning och upplåtelseformer.

Om syftet är att förbättra verksamhetsmiljön, så ta reda på hur företagen i det aktuella området uppfattar och hur de verkar i sin miljö. Företagare och planerare har skilda uppfattningar om vad som är bra och dåligt, bl a beroende på att de ger miljön olika funktion.

En ömsesidig anpassning mellan företag och lokaler visar sig kunna mildra olägenheterna av tekniska standardbrister. Om denna ömsesidiga anpassning får fungera eller t o m underlättas kan de akuta bristerna i företagets produktions- och arbetsmiljöer minskas. Billiga hyror har här en viktig funktion, då de möjliggör en hög utrymmesstandard, vilket i sin tur kompenserar brister.

Om man inför en tidsdimension i analysen, som belyser hur

¹⁾ "Tumreglerna" har jag formulerat utifrån forskargruppens resultat. De får betraktas som vägledande råd tills senare försök och forskning kan formulera än mer grundade rekommendationer.

företag flyttar, kan diskussionen över förhållandena i äldre arbetsområden fördjupas. "Sämre" lokaler kan, sett ur både företagets och yrkesinspektionens perspektiv, vara bättre än de företagen hade tidigare.

Se också på företagens stantider i ett område. Alltför snabb genomströmning sliter på byggnaderna, driver upp hyrorna, försvårar sociala och affärsmässiga kontakter. Väg detta förhållande mot behovet av *startmiljöer* som bl a kännetecknas av att företag som växer flyttar vidare och lämnar plats för nästa startförsök.

Tolka inte företagsutveckling som lika med volymtillväxt. Det finns flera utvecklingsvägar som inte innebär att företagens volym växer. Försvåras dessa kan man strypa såväl ett viktigt tillflöde till regionens näringsliv på längre sikt som arbetstillfällena och utmaningar för kommuninvånarna.

Företag med olika framtidsinriktningar efterfrågar olika lokaler och områden. En första viktig uppdelning kan vara att skilja på de företag som är inriktade på volymtillväxt (*den vertikala utvecklingsvägen*, VUV) och deras behov av produktionsmiljö och de företag som inte i första hand vill växa utan satsar på andra former av utveckling (*den horisontella utvecklingsvägen*, HUV) och den miljö som gör dessa utvecklingsvägar möjliga.

Hur ett område fungerar som verksamhetsmiljö är inte bara summan av varje företag och lokal, utan också något mer. De olika företagen tillsammans utgör en speciell social och ekonomisk miljö som samspelar med områdets fysiska miljö. Denna *allmänna verksamhetsmiljö* (AVM) bör beaktas och kan vara ett kommunalt planeringsverktyg.

Det kan ta lång tid eller kräva speciella ansträngningar att bygga upp en *allmän verksamhetsmiljö* av den typ som Kungsstens arbetsområde utgör. Sådana miljöer är dock lätta att rasera.

Underskatta inte de enkla och vardagliga kontakterna mellan verksamheterna i ett område. De kan vara en viktig faktor bakom den vardagliga skötseln av området och dess identitet som verksamhetsområde.

Förnyelse kan inte ersätta underhåll. Underhållet är avgörande för hur ett område fungerar och uppfattas. Ett bra underhåll är snarare viktigare än förnyelseprojekt. Ja, att underhållet

fungerar kan sägas vara en förutsättning för förnyelse - från vilken förnyelse kan utgå.

Se upp för risken att för "enkla" uppfattningar om ett arbetsområdes karaktär blir till en nedvärderande stämpel som gör att underhållet försummas. Om underhållet försummas ökar risken för att området nedvärderas ("ond cirkel").

Se också upp för risken att ett förnyelseprojekt eller väntan på ett sådant blir en anledning till att det reguljära underhållet skjuts på framtiden.

Ha hellre en tolerant och avvaktande attityd till äldre arbetsområden än att satsa på stora förnyelseinsatser - om de inte är mycket välgrundade. Det verkar nästan ofrånkomligt att många uppfattningar om arbetsliv och deras relationer till miljö blir schablonartade, vilket kan ge ogynnsamma följder.

Med enkla åtgärder kan en kommun gynna en varsam förnyelse. T ex genom att arbeta upp enkla kontaktvägar mellan området och kommunen, utarbeta klara och enkla lokala riktlinjer för områdets egenförnyelse och genom en med-veten lokalförmedling och hjälp till lämpliga hyresavtal.

Förbättring av tillgänglighet, ventilation och energihushållning förefaller vara de tunga bitarna i bebyggelsens långsiktiga förnyelsebehov. Några generella riktlinjer för förnyelsen i dessa avseenden är dock svåra att ge. Val av lösningar bör göras från fall till fall.

Enkla kommunala åtgärder får inte förväxlas med generella - för alla områden gällande - åtgärder. Äldre arbetsområden kräver specifika plangerings- och förnyelseinsatser om inte deras egenskaper som verksamhetsmiljöer skall förstöras.

Det är mycket som talar för att nyckelpersoner i den kommunala förvaltningen med områdesansvar (områdesföreträdare, -värd) kan medverka till att förnyelseinsatser sker. Om sådana personer känner företagen och har deras förtroende, kan gemensamma intressen mellan företagen och mellan företag - fastighetsägare - kommun kring områdets skötsel och förnyelse materialiseras.

I ett område där det är svårt eller man inte vill genomföra vissa fysiska åtgärder, kan området förbättras som verksamhetsmiljö med sociala och organisatoriska lösningar.

En företagarförening kan axla viktiga uppgifter vid en förnyelse och ett förbättrat underhåll av ett område. Kommunen kan uppmuntra detta genom att tillsammans med föreningen utarbeta lokalt anpassade riktlinjer för egenförnyelse och genom att t ex ge stöd för vissa delar av föreningens verksamhet som kommer alla företagen tillgodo.

Varsam förnyelse är mer av en process/metod än en viss grad/nivå av fysisk respektive funktionsförändring. Varsamheten bör beakta verksamheterna och verksamhetsmiljö än enbart den byggda miljön.

Kommunen har viktiga intressen att bevaka utanför målet att skapa fungerande verksamhetsmiljöer. T ex att spara energi, minska föroreningar. Sådana intressen är också en anledning till att starta förnyelseinsatser. Förnyelseinsatserna kan vara speciella "kampanjer" eller en del av en förnyelseprocess där även företagens och andras intressen skall tillgodoses ("förhandlingsplanering").

Både förhandlingsplanering och samverkansprojekt är svårt, men troligen nödvändigt på längre sikt. Försök "förenkla" och klargöra ansvar och undvik "överorganiserade" projekt.

Samverkansprojekt mellan företag och kommun kan utvecklas med hjälp av t ex områdesansvariga med vissa bestämda befogenheter.

Vissa metoder kan hjälpa till att formulera förnyelsedeltagarnas intressen och leda till förhandling och handling. T ex arbetsboksmetoden - om den prövas i en organisation som både urskiljer intressen och medger förhandling och avtal mellan intressenterna på ett enkelt sätt.

Alla avgörande spelregler vid en förnyelseinsats bör klargöras från början. Därmed inte sagt att de inte bör kunna ändras under arbetets gång om det visar sig befogat.

Det är svårt att förändra rutiner, strukturer i en kommun så att ett medvetet förändrat handlingsmönster blir resultatet. Inför ett experiment där en förändring av handlingsrepertoaren avses: Se till att experimentet läggs upp och organiseras så att alla berörda vill och kan förändra.

REVITALISING OUTMODED INDUSTRIAL AREAS

A Presentation for the English Speaking Reader

by Trad Wrigglesworth

OBSOLESCE INDUSTRIAL AREAS IN SWEDEN

Industrialisation came relatively late to Sweden, and on the whole compared with other advanced industrial economies obsolescence is not a major problem. Many rural regions have however suffered heavily from industrial decline. This particularly applies to a large number of the scattered company towns and villages in the sparsely populated heart of Sweden, where vast coniferous forests and rich iron and non-ferrous metal deposits provided the basis for much of Sweden's pre-20th Century industrialisation.

Urbanisation and the growth of town industries in the late 19th and early 20th Century did manifest itself in a number of industrial zones. As elsewhere, these were invariably built up alongside rivers, streams and railway lines, but in Sweden an important difference was that such areas were usually of rather modest proportions. From the mid-1950s, increased foreign competition and structural changes left these areas redundant as far as manufacturing was concerned. By and large, however, this phenomenon was not very painful for the communities concerned, as elsewhere in the traditional industrial regions of W. Europe and N. America. The reason for this was that Swedish economy continued to expand throughout this period, and investment in newly established industrial facilities more than compensated for any redundancies that occurred. Generally speaking, when it comes to towns and cities, most old redundant buildings from this early period have by now either been swept away by new developments, or taken over for non-manufacturing purposes.

The majority of Sweden's current stock of industrial buildings are post World War II. Even in a traditional branch, such as textiles and clothing, a recent survey of Sweden's main production area estimated that as much as two-thirds of the total extant floorspace may be post Second World War (and likewise only about 10% of the space appeared to stem from the

period prior to the First World War). Similarly a large proportion of the industrial and trading estates have been developed since the mid-1940s, but with the ever increasing pace of change many of these are already looked upon as being obsolescent.

BACKGROUND TO THE RESEARCH PROJECT

The Origins

During the mid-1970s a student project at the Chalmers University of Technology School of Architecture involved the study of the development and structure of one of the traditional industrial zones in Gothenburg. One of the conclusions from this project was that very little knowledge existed about these kind of areas, and furthermore little research appeared to have been carried out as to what might be done to improve them.

A few years later, in connection with the setting up of the Department of Industrial Architecture at Chalmers, a review of all recent projects broadly concerned with 'places of work' was undertaken. It was decided that the occasion was ripe to study the problem of how to improve obsolescent industrial areas, and the revitalisation of redundant industry property in general.

A series of 4 seminars was held in 1979/80, and these succeeded in gathering together professionals and researchers working with different aspects of this problem in Sweden. Since much work in this field had been carried out in Britain, two of the foremost authorities, Nicholas Falk and John Worthington, were invited over to a seminar in 1981.

The Project Takes form

As a follow-up to these seminars, and with the purpose of acquiring a deeper knowledge about old and outmoded industrial areas, a research team evolved. Of special interest was how businesses actually utilised premises more often than not designed for other purposes. The research team was also interested in studying what possibilities there were for the local authorities concerned to play a more active part in improving these areas. In Gothenburg, for instance, the City Authorities, in collaboration with the appropriate business organisations, had already initiated a number of simple environmental

improvements in one area. This attempt was regarded as reasonably successful, and the authorities were interested in some kind of continuation with the assistance of the research team.

It should be pointed out here that at that time many officials actually believed that older work-place areas functioned as a hive for unprofitable and less serious businesses, and as such something must be done about them if the City was to have any future as a centre of industry, trade and commerce. This opinion had been aggravated by the fact that research findings, published in 1979, by two Swedish economists revealed that profitability, productivity, and wages were lower in these areas.

Under the title 'Renewal of Older Work-Place Areas', and financed by the Swedish Council for Building Research, the research project in question was initiated in 1982. The aim was that researchers from the Department of Industrial Architecture, together with officials from the City of Gothenburg, would be able to initiate improvements in the City's older industrial areas.

After a general survey covering all of the old industrial and business areas in Gothenburg, the area finally selected for a pilot study was the Kungssten Industrial Estate situated 4,5 km west of the City centre.

THE KUNGSSTEN INDUSTRIAL ESTATE

The Character of the Area

The Kungssten Industrial Estate is a small and rather anonymous area. Its buildings are plain brick, concrete or steel-framed units grouped together in 5 compact blocks with a total gross floor area of 21,500 sq meters. The area might be described as slightly shabby, but it is by no means run-down. There are no outstanding features of any kind, and no doubt most of the thousands of people who pass the area daily in cars or trams never give it much of a thought. As such it is typical of countless other post-World War II areas of light industry - both in Sweden and in other industrialised nations. However, in most other countries where there are extensive zones of redundant industrial buildings dating from the late Nineteenth Century, an area as 'modern' as Kungssten would almost certainly not attract the attention of the planners and other local government officials.

A Short History of the Area

The area was a green-field site until immediately after the Second World War when the first factories began to be put up. The actual land was (and still is) owned by the City of Gothenburg, with the individual plots being leased out to the industries concerned.

According to a census carried out in 1951, there were 3 light engineering works, 2 clothing factories and 1 dry-cleaning works within the area. These were all small concerns with only 1 of the engineering works and 1 of the clothing factories having more than 50 employees.

These industries can also be regarded as typical for their period. For instance, one company, which was established in 1945 in another part of Gothenburg, produced washing machines - a contemporary consumer product. Another example was the dry-cleaning works, which started up in the area in 1946 as a laundry specialising in washing rugs.

By the 1960s all the available land has been built upon. Three of the forementioned industries still remained in 1970, but the area had become much more diversified with offices, service workshops, a supplier of building materials as well as a variety of small-scale industries. At this time some 600 persons worked in the area, two-thirds being employed by manufacturing industries. By 1985 employment in Kungssten had been halved to fewer than 300 (an average of 7 employees per firm). Only a quarter of these were in manufacturing, service activities of various kinds accounting for half the jobs in the area.

The Structure of the Area Today

Most firms are independent family businesses, half of them having been started since 1974. Mobility has been high. Half of the firms on the estate have moved in during the past 3-4 years, usually from smaller and inferior premises in neighbouring, mixed-use districts.

Buildings in the area vary greatly in standard and state of repair. Sites are small and site coverage varies, room for expansion being severely limited. Many properties have poor loading facilities and cramped back-yards. Parking space as a whole is probably sufficient, but many of the individual

parking places are located in inconvenient parts of the area.

THE APPROACH ADOPTED

The research team together with the planning officers responsible aimed at designing and implementing a planning process which would activate the firms on the Kungssten estate. The approach chosen was the 'work-book' method, which had been developed by the Norwegian Council for Building Research. This method had been used, for instance, to foster a dialogue between planners and residents of areas faced with renewal, the objectives being citizen participation both in the planning process, and in the actual improvements to be carried out.

The Kungssten project was initiated in 1985, with the first work-book being shared out to all the businesses and property owners on the estate. These work-books when filled in and returned contained opinions about problems, qualities, and ideas in general about the area. These were then analysed and presented in a second work-book, which also took up a number of new issues. This second book provided a basis for meetings where various priorities were drawn up.

The work-book procedure managed to activate most of the firms on the estate. The existing business association was reorganised, and took on the responsibility of coordinating the interests of the firms in order to improve the chances of the suggestions being implemented.

The planning official acting as project coordinator worked very closely with the businesses concerned, and having gained their confidence became a reliable point of contact with the local authority. He assisted firms and property owners in settling their immediate problems and helped them to get improvements carried out.

IMPROVEMENTS TO THE AREA

During the duration of the project, 1985-87, an additional short connecting link from the estate to the City ring road nearby was constructed. An information board was set up at the entrance to the area. Small-scale traffic management schemes and street improvements were proposed, and partially carried

out. Assistance was provided for firms seeking suitable premises, and likewise for property owners seeking suitable tenants. Although these measures were of very modest character many firms considered that the general image of the estate had been improved.

RESEARCH CARRIED OUT

Parallel to assisting the local authority initiate and carry out this experimental planning process, the research team undertook a number of their own studies.

The relationship between small firms and their built environment was studied by *Anders Törnqvist*. Prior to the Kungssten project, Anders had already done a great deal of research on older industrial premises, and the general working conditions to be found in these buildings. In the current study of Kungssten a survey of the buildings and their working environments was carried out. This was complemented by interviews with all the property owners, and a large proportion of the businesses on the estate. Relevant statistical data was also compiled from various sources, and the material was analysed to provide a comprehensive picture of the area.

Creativity, getting satisfaction out of ones work, working as a 'way of life', etc, are among the issues which are increasingly recognised as being important ingredients when discussing the promotion of future-orientated enterprise. In this context, *Lena Jarlöv*, who had had many years experience of allied research around the theme of 'creativity' in the home and garden, became affiliated to the project. Lena accompanied Anders Törnqvist when interviewing persons running businesses in Kungssten. She also conducted corresponding interviews at the newly established Nääs Business Centre. (Nääs is situated some 30 km from Gothenburg in a former cotton mill complex.)¹⁾

¹⁾ Some of the staff and former staff of the Department of Industrial Architecture had earlier been involved in the revitalisation of this rural mill. This scheme has been outlined in the following English language publications:

- Wigglesworth Trad, 1989, 'A Novel Approach to Revitalization - the Story of Nääs Business Centre' in *When People Matter*, the Swedish Council for Building Research.
- Birgersson, Lisbeth & Wigglesworth, Trad, 1989, 'Nääs Business Centre and Lundby Strand, Gothenburg, Sweden'. LEDIS, Overseas E65, The Planning Exchange, Glasgow.

The material provided by these interviews was then correlated with Anders Törnqvist's findings and analysed, thereby providing a better insight into the 'human dimension' of Kungssten.

The relationship between the City Authority's policy for land-use planning, on the one hand, and for business development, on the other hand, was studied by *Lisbeth Birgersson*. Lisbeth had also had many years experience of research on revitalising old and redundant industrial areas, as well as being thoroughly versed in urban and regional planning matters. In this project, she compared the conventional planning procedures normally adopted by the City Authorities when attempting to carry out improvements in industrial areas, with the experimental organisation set up for the duration of the Kungssten project.

The task of monitoring and analysing the work-book method was undertaken by *Christer Lundberg*. Christer's field is local economic development, having spent many years researching on the creation of new enterprise in both modern residential suburbs, and rural communities in need of revitalisation. His interest in the current project was focused on the work-book as a means of activating and coordinating local interest.

The forementioned researchers, Anders, Lena, Lisbeth and Christer are all trained architects or architect/planners. A project of Kungssten's nature also requires economic expertise. *Östen Ohlsson* from the University of Gothenburg School of Business was engaged for this purpose. Östen also carried out a study of the channels of cooperation and the degree of coordination between, on the one hand, the City Authorities, and on the other hand, the businesses in Kungssten. Parallel to this he also undertook a similar study in another Swedish town.

To help with the methodological problems involved, *Göran Wallén* from the University of Gothenburg Department of Theory of Science and Research was affiliated to the project. Göran, who already had experience of interdisciplinary matters involving architectural and planning issues, documented and analysed the research process.

The work of the research team as a whole was coordinated by *Joen Sachs*, who is both professor, and the person responsible for building up the Department of Industrial Architecture at Chalmers.

MAIN FINDINGS

The Relationship Between Small Firms and Their Built Environment

The project team found little evidence to support the notion about there being some kind of vicious circle where, in an area like Kungssten, run-down premises automatically impede the development of the firms they house, impeded enterprise in turn being the cause of the premises becoming run-down in the first place. Many premises of course suffer from shortcomings of various kinds, but these are often compensated for by other qualities. Indeed, a number of the more primitive and cheaper premises in Kungssten turned out to be surprisingly well tailored to suit their current function. Firms tend to choose premises where deficiencies are of the kind that they do not adversely affect their own specific field of activity.

It was found that the small firms in Kungssten had moved often. In this process they had progressively acquired better premises. In addition, relatively low rent levels allowed a firm to enjoy a degree of spaciousness that it otherwise would not have been able to afford, and this in turn compensated for some of the shortcomings as regards to layout and standard facilities.

Having proved itself to be 'acceptable', how does the environment in Kungssten measure up to some of the demands of future-orientated enterprise? Is, for instance, Kungssten a creative place?

An earlier study carried out in Sweden characterises creative environments as being places with an abundance of cultural diversity, originality and competence, as well as having good communications. In more tangible terms, qualities such as proximity and variety were emphasised. However, the paradoxical here is that the authorities more often than not refer to these very same qualities in an area like Kungssten in quite other terms e.g. close *proximity* between firms may be expressed as a '*constraint* to expansion'; the *variety* of different kinds of premises may be expressed as a '*messy townscape*'.

In the comparison between Kungssten and the newly established Nääs Business Centre, which by contrast is recognised as being a creative environment for small firms, many similarities were

found e.g. diversity, common sense of purpose, natural meeting places, adaptable premises, sufficiently low rent levels. Indeed, the greatest difference between Kungssten and Nääs was the way in which they had developed. Whilst the environment in Kungssten had evolved over a period of 40 years, the Nääs Business Centre (albeit in a mill with 150 years of history behind it) had been created in the course of 5 years as an integral part of the business development policy of the local authority concerned, the Lerum Borough Council.

No clear-cut answer as to what extent and in what way Kungssten is a creative environment was apparent. Different types of creativity are probably promoted by different qualities in the environment. Perhaps it is possible to differentiate between environments that foster product innovation, the generation of professional competence, or business management in general? Further studies of industrial and business areas can provide a deeper insight into what exactly constitutes a creative environment.

The Relationship Between Area Renewal and Business Development Policy.

One of the main issues studied has been how a local authority can foster business development by carrying out tangible improvements in its older industrial zones. Based on the experience gained from the project, three possible strategies for this have been identified:

1) To support and cater for certain categories of enterprise in specific areas.

This is perhaps the most commonly adopted strategy when it comes to industrial improvement areas. Resources are channeled to a limited number of areas in order to attract certain categories of enterprise, while other areas and kinds of firms are largely ignored. In one district, for instance, the local authority might facilitate the establishment of high-tech firms, whereas another area might be reserved for companies dealing with large volumes of heavy traffic. With changed priorities, of course, this strategy could well be used to support small and newly established firms.

2) To provide adequate service on building and planning matters.

Generally speaking most local authorities already offer this kind of service, but in practise it is most often utilised in

connection with the planning of new premises on green-field sites, which usually involves larger and/or well-established companies. With a change in priorities, however, there is nothing to stop a planning and building service being provided for small firms in existing areas.

3) *To foster a built environment for business development at all levels.*

This kind of strategy is the most ambitious, and is based on the following line of thought: The general character of an area dominated by places of work normally changes quite slowly, even if individual firms do supersede each other at short intervals. Each area has its own specific 'mixture' of physical, economic and social factors, and these make it an attractive type of environment for a certain type of firm. In this way each area has a special significance for the economy of the region as a whole. This strategy entails the local authority becoming better acquainted with its industrial and business districts, as well as seeing how they stand in relation to each other.

The strategy adopted in Kungssten was the second of these, namely to attempt to provide an adequate level of service on building and planning matters. Experience gained may be summarised as follows:

The work-book method proved to be a useful means by which business interests in Kungssten were able to express and communicate their views about the area. As expected, these views were not always in line with those of the local authority officials, but nevertheless were accepted in principle as guidelines for what was to be carried out. However, when it came to the actual implementation, established routines and practises on the part of the departments involved tended to take command. The latter unavoidably led to 'once and for all' solutions, whereas the firms in Kungssten wanted a more trial and error approach. One such instance of this concerned the proposed measures to improve the flow of traffic in the area, which was considered important on the part of both parties. The local authority wanted to introduce a system of one-way streets on a permanent basis. Firms in the area considered this to be too drastic a measure, and instead wanted to maintain the existing two-way system with the provision that a recommended optional one-way system be adopted for a trial period of one year. This was unacceptable to the local authority, and as the compulsory one-way system was similarly unacceptable to the

firms in the area, the proposal was abandoned altogether.

The role taken on by the local authority's project coordinator proved to be of great importance. He spent a lot of time in Kungssten, and quickly managed to gain the confidence of many of the businesses in the area. As a 'networker' with one foot in the 'corridors of power' it was relatively easy to overcome what some small businesses had previously regarded as being major obstacles e.g. in a matter like obtaining planning permission to erect a rooftop signboard. A conclusion here is that in areas like Kungssten, there is a lot of scope for an on-site 'planner/fixer' who is capable of providing the 'small but appropriate' service. This will encourage firms to invest their own resources in the area.

Experience from the project indicates that, in principle, it is possible to provide the appropriate kind of planning and building service in areas like Kungssten. Furthermore, it appears that this will gradually lead to an upgrading of the area in question. The main drawback at present is how this can be incorporated into everyday planning practise. Further research in this field should place more emphasis on the way in which changes in the very structure of local authority planning can be brought about.

Finding the Right Forms for Cooperation

The Kungssten project provides an illustration of how a business association can take on the responsibility of coordinating business interests, and negotiate on their behalf with the local authority. The project did not however succeed in coordinating the efforts of the various local authority departments involved. The cross-departmental organisation set up specifically for the Kungssten project could not attain a sufficient degree of autonomy to stand up against the individual departmental practises and decision making processes. Thus, from the point of view of the businesses in Kungssten, the project organisation did not prove to be a satisfactory negotiation partner. Nevertheless, the fact that the local authority employed project coordinator succeeded in winning the confidence of the firms in the area, does suggest there might be some potential in the idea of appointing, a dedicated on-site 'planner/fixer', whose principal task would be to convene the interests of both the businesses and the local authority as a whole.

The difficulties involved in cross-departmental cooperation should not be underestimated. Such experience from the Kungssten project is analysed in some detail in the report entitled 'Cooperation and Getting Things Done'. A general conclusion here is that cooperation in itself - contrary to popular belief - does not automatically lead to positive results.

PUBLICATIONS (IN SWEDISH)

The results and findings of the Kungssten project are published in the following Swedish language reports:

Jarlöv, Lena, *Plats för arbetslust (A Place for Work Satisfaction)*. Projektrapport 8, IACTH 1987:2.

Törnqvist, Anders, *Små företag och deras lokaler - exemplet Kungssten (Small Firms and Their Premises - the Kungssten Example)*. Projektrapport 9, IACTH 1987:3.

Birgersson, Lisbeth, *Varsam förnyelse av äldre arbetsområden - ett verktyg för kommunal näringslivspolitik? (Revitalising Obsolescent Industrial Estates - an Instrument for Local Authority Industrial Development Policy?)*. Projektrapport 10, IACTH 1987:4.

The above reports can be obtained from the Department of Industrial Architecture, Chalmers University of Technology, S.412 96 Gothenburg.

The following report is published by BAS ekon för, Vasagatan 1, S.411 24 Gothenburg:

Ohlsson, Östen, *Samverkan och handling (Cooperation and Getting Things Done)*. Gothenburg 1990.

A more popular picture of Kungssten and the research project is presented in a 30 min video tape (again in Swedish).

An analysis of the research process will be published in 1991.

REFERENSER OCH ÖVRIG ANFÖRD

LITTERATUR

Andersson, Å, Törnqvist, G, Snickars, F, Öberg, S, 1984, *Regional mångfald till rikets gagn*. Publica, Stockholm.

Andersson, Åke E, 1985, *Kreativitet, storstadens framtid*. Prisma, Stockholm.

Arbetsmiljöfonden, 1989, *På väg*. Informationsbroschyr om LOM-programmet, Arbetsmiljöfonden, Stockholm.

Beckérus, Åke & Roos, Berit, 1985, *Affärer som livsstil*. Liber, Stockholm.

Bergman, Bo, 1974, "Stadsbygget som politisk strategi. Henri Lefebvre och stadens befrielse" i *Ord & bild* 6/1974.

Bergman, Bo, 1980, *Han ville staden - en arkitekturhistoria*. Bokomotiv, Stockholm.

Bergman, Bo, 1984, *Halva staden. En idéhistorisk berättelse om London och Trädgårdsstaden*. Korpen, Göteborg.

Birgersson, L, Bjerrome, K, Wrigglesworth, T, 1980, *Nytt liv i äldre områden med industri*. IACTH 1980:1, Industriplanering, CTH-A, Göteborg.

Birgersson, Lisbeth & Törnqvist, Anders, 1988, *Vad hände i Kungssten? Sammanfattning av ett forsknings- och förnyelseprojekt*. PM inför en presentation av forskningsprojektet för tjänstemän och politiker i Göteborgs kommun 1988-11-07. Industriplanering, CTH-A, Göteborg.

Birgersson, Lisbeth & Wrigglesworth, Trad, 1981, *Brittiska erfarenheter av att återanvända äldre industribyggnader för mindre verksamheter*. IACTH 1981:4, Industriplanering, CTH-A, Göteborg.

Birgersson, Lisbeth m fl, 1988, *Historien om Nääs företagscenter. En nedlagd fabrik återanvänd*. BFR R63:1988, Stockholm.

Birgersson, Lisbeth, 1987, *Varsam förnyelse av äldre arbetsområden - Ett verktyg för kommunal näringslivspolitik?* Förnyelse av äldre arbetsområden. Projektrapport 10, IACTH 1987:4, Industriplanering, CTH-A, Göteborg.

Bjerrrome, Katrin, 1981, *Tema "Äldre arbetsområden"*. Seminarium i Malmö, maj 1981. IACTH 1981:3, Industriplanering, CTH-A, Göteborg.

Caldenby, Claes & Walldén, Åsa, 1986, *Forskning om arkitektur och gestaltning*. BFR G16:1986, Stockholm.

Dahlgren, Lars m fl, 1988, *Längs upptäckstens väg. En introduktion till teorigenerering*. PsykologiService i Värmland AB, Hammarö.

Edström, A m fl, 1981, *Alternative Explanations of Interorganizational Cooperation*. FE-rapport nr 172, Göteborg

Ericson, A, Ericsson, L, Floman, G, 1985, *Kungssten. Förnyelse av ett äldre arbetsområde*. Svenska Småföretagsinstitutet, Göteborgs Universitet, Göteborg. (Opublicerad rapport)

Erlandson, U, 1975, *Företagsutveckling och utrymmesbehov*. Meddelanden från Lunds Universitets Geografiska Institution, Avhandlingar LXXV 1975.

Floderus, Åsel, 1981, *Kan kommunen styra bebyggelseutvecklingen?* BFR T 16:1981, Stockholm.

Förnyelse av äldre arbetsområden, forskningsprojekt på avdelningen för Industriplanering, CTH.

Rapport nr:

- 1 *Kunskapsöversikt*, IACTH 1983:4
- 2 *De kommunala förvaltningarnas nuvarande roll vid förnyelse av arbetsområden i Göteborg*, IACTH 1983:7
- 3 *Tio äldre arbetsområden i Göteborg*, IACTH 1983:9
- 4 *Program för genomförandeskedet*, IACTH 1984:6
- 5 *Områdesförnyelse som medel i kommunal näringspolitik*, IACTH 1984:7
- 6 *Forskningsprogram* (ersätter delvis projektrapport 4), IACTH 1985:2
- 7 *Fyra äldre arbetsområden. Fördjupad inventering inför val av förnyelseområde*, IACTH 1985:3

- 8 Jarlöv, Lena, *Plats för arbetslust. Ett bidrag till studiet av samspelet mellan arbetsliv och fysisk miljö*, IACTH 1987:2
- 9 Törnqvist, Anders, *Små företag och deras lokaler - exemplet Kungssten*, IACTH 1987:3
- 10 Birgersson, Lisbeth, *Varsam förnyelse av äldre arbetsområden - ett verktyg för kommunal näringslivspolitik?* IACTH 1987:4

ArbetsPM:

Wingne, Gunilla, *Arbetsboksmetoden*. PM 1985-01-15.

Lundberg, Christer, *Arbetsboken prövad i Kungssten*. PM 1986-06-23.

Wallén, Göran, *En beskrivning av forskningsprocessen*. PM 1987-12-09.

Ohlsson, Östen, 1988, *Samspel och förnyelse*.

Utveckling och genomförande av samverkansprojektet för förnyelse av äldre arbetsbebyggelse. PM 1988-06-17.

Videoprogram:

Förslumning eller kreativ utveckling? Hur skall kommunen planera för äldre arbetsområden? 1989.

Uthyrning/försäljning, Svensk Byggtjänst.

Gadde, L-E & Ohlsson, Ö, 1982, *Arbetsfördelningen i byggprocessen*. BFR R7:1982, Stockholm.

Galtung, Johan, 1977, *Methodology and Ideology. Theory and methods of social research*. Vol 1, Ejlers, Köpenhamn.

Gromark, Sten, 1977, *Det sociala rummet. En studie kring förhållandet mellan rummet och den sociala verkligheten*. Bostadsplanering, CTH-A, Göteborg.

Gustavsen, Björn, 1986, "Förändring och infrastruktur - en presentation av LOM-programmet" i tidskriften *Arbete, människa, miljö* nr 4, 1986.

Gustavsen, Björn, 1987a, "Reformer på arbetsplatsen och demokratisk dialog" i *Arbetets rationaliteter*, red Odnoff & v Otter.

Gustavsen, Björn, 1987b, *Föreläsning om LOM-programmet och synpunkter på Kungsstensprojektet* 1987-04-06. Industriplanering, CTH (Egna minnesanteckningar)

Göteborgs kommun, PM 1981-08-13

- Hansson, Einar, 1989, *Stadsstudier och stadsförnyelse - ett pedagogiskt perspektiv*. BFR R100:1989, Stockholm.
- Haugstveit, N, Oraug, J & Petersen, M, 1982, "Forhandlingsplanlegging i flerbruksområder" i *Plan og arbeid*, nr 1-2 1982, Oslo.
- Hjalager A-M & Lindgaard, C, 1984, *Livsformer og lokale erhvervspolitiske initiativer*. NordREFO, Oslo.
- Hjern, Benny & Hull, Christopher, 1987, *Helping Small Firms Grow - An Implementation Approach*. Croom Helm, London.
- Jacobs, Jane, 1961, *The Death and Life of Great American Cities*, New York.
- Jacobs, Jane, 1969, *The Economy of Cities*, Pelican Books, 1972.
- Jarlöv, Lena, 1987, *Plats för arbetslust. Ett bidrag till studiet av samspelet mellan arbetsliv och fysisk miljö*. Förnyelse av äldre arbetsområden, IACTH 1987:2, Industriplanering, CTH-A, Göteborg.
- Johannisson, Bengt & Spilling, Olav, 1986, *Lokal næringsutvikling. Entreprenørskap og nettverksstrategier i noen norske og svenske kommuner*. Universitetsforlaget AS, Oslo.
- Johannisson, Bengt, 1978, *Företag och närsamhälle - en studie i organisation*. Högskolan i Växjö.
- Johannisson, Bengt, 1981, *Själv tillit och handling i Målerås*. Trygghetsrådet SAF-PTK, Växjö.
- Johannisson, Bengt, 1982, *Strategier för lokal näringslivsutveckling*. Småskrifter 1982:3, Centrum för småföretagsutveckling, Högskolan i Växjö.
- Johansson, Börje & Strömqvist, Ulf, 1979, *Arbetsområden med industri i svenska tätorter - Utvecklingsförlopp och samhällsplanering*. BFR R24:1977, Stockholm.
- Johansson, Ingemar, 1974, *Den stadslösa storstaden*. BFR R 26:1974, Stockholm.
- Lefbvre, Henri, 1982, *Staden som rättighet*, Stockholm.

- Liljenäs, I & Sundin, E, 1981, *Kan lokala företagsmiljöer skapas utifrån?* Uppsats till forskarseminarium om Lokal organisation och strategi i Sunne 1981.08.19-21. Umeå Universitet, Företagsekonomiska institutionen.
- Lundberg, Christer, 1986, *Arbetsboken prövad i Kungssten.* ArbetsPM 1986-06-23, Industriplanering, CTH-A, Göteborg.
- Melin, Leif m fl, 1984, *Kommunerna och näringslivet.* Liber, Stockholm.
- Mårtensson, Bo & Orrskog, Lars, 1986, *Så här vill vi göra't.* *Arbetsboksmetoden.* BFR T 19:1986, Stockholm.
- Norbäck, L-E, 1978, *Relationer mellan samarbetande företag.* BAS, Göteborg.
- Ohlsson, Östen, 1988, *Samspel och förnyelse. Utveckling och genomförande av samverkansprojektet för förnyelse av äldre arbetsbebyggelse.* ArbetsPM 1988-06-17, Industriplanering, CTH-A, Göteborg.
- Ohlsson, Östen, 1990, *Samverkan och Handling. Studier av interorganisatoriska projekt.* Bas, Göteborg.
- Oraug, J & Rutledal, E, 1983, *Veilederhefte for kursarrangører om Arbeidsbokmetoden.* NIBR, Oslo.
- Person, K-I, 1979, *Arbetsvillkor i mindre och medelstora företag - en sammanfattande rapport.* Arbetslivscentrum, 1979:8, Stockholm.
- Petersen, M, 1982, *Föreläsning på CTH 1982-11-10 om NIBR:s försök till ny planeringsprocess vid förnyelse av blandade bostads- och arbetsområden.*
- Sandberg, Åke m fl, 1981, *Forskning för förändring.* Forskningsrapport 20, Arbetslivscentrum, Stockholm.
- Sennet, Richard, 1977, *The Fall of Public Man,* New York.
- Stenberg, T, 1982, *Systemsamverkan.* BAS, Göteborg.

Sylwan, Niels, 1987, *Förnyelse av arbetsområden med industri*. Rapport 16:1987, Stadsbyggnadskontoret, Göteborgs kommun.

Thompson, J, 1967, *Organizations in action*. Mc Graw-Hill, New York.

Törenman, H, 1976, *Gamla och nya lokaler i Stockholms näringsliv*. Stockholms Generalplaneberednings kansli, Arbetsrapport 7, Stockholm.

Törnqvist, Anders, 1982, *Äldre industrifastigheter i Stockholm. Läge, utformning, skick och användning*. BFR R 146:1982, Stockholm.

Törnqvist, Anders, 1987, *Små företag och deras lokaler - exemplet Kungssten*. Förnyelse av äldre arbetsområden, projektrapport 9, IACTH 1987:3, Industriplanering, CTH-A, Göteborg.

Utveckling genom diskussion, 1990. Arbetsmiljöfonden, Stockholm.

Verkstadsindustriutredningen. Näringspolitiska utredningar och förslag, 1978, Göteborgs kommun.

Wallén, Göran, 1987, *En beskrivning av forskningsprocessen*. ArbetsPM 1987-12-09, Industriplanering, CTH-A, Göteborg.

Wallén, Göran, 1989, "Utvärdering av arkitekturforskning" i *Tidskrift för arkitekturforskning*, Vol.2, No 3, 1989.

Wiklund, Tage, 1989, "Staden - det opersonliga livets instrument" i *Tidskrift för arkitekturforskning*, Vol.2, nr 4, 1989.

Wingne, Gunilla, 1985, *Arbetsboksmetoden*. ArbetsPM 1985-01-15, Industriplanering, CTH-A, Göteborg.

Worthington, John, 1981, *Workshop on Alternative Uses for Redundant Buildings 1981-06-09*. Industriplanering, CTH-A, Göteborg. (Opublicerad stencil)

Östnäs, Anna, 1989, "Den moderna staden ett hinder för kollektiva rörelser?" i *Tidskrift för arkitekturforskning*, Vol.2, No 1-2, 1989.

Denna rapport hänför sig till forskningsanslag 820405-4
från Statens råd för byggnadsforskning till Avdelningen för
Industriplanering, Arkitektur, Chalmers Tekniska Högskola,
Göteborg.

R11: 1991

ISBN 91-540-5293-9

Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm

Art.nr: 6811011

Abonnemangsgrupp:
X. Samhällsplanering
Y. Byggnadsfunktion

Distribution:
Svensk Byggtjänst
171 88 Solna

Cirka pris: 77 kr exkl moms